Rs 4/-

महाप्रभु-हरिदासम्

डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीण-विरचितम्

The Mahaprabhu-Haridasam

(A new Sanskrit drama on the life of Haridasa, one of the greatest Devotees of Sri Krishna Chaitanya Mahaprabhu of Bengal)

By

Dr. JATINDRA BIMAL CHAUDHURI,
Ph.D. (London), Kavyatirtha
Secretary, Government Sanskrit Siksha Parishat, West Bengal.
(Formerly, Principal, Govt. Sanskrit College, Calcutta ; Head of the Dept. of Sanskrit, Presidency College, Calcutta ; Lecturer, London University).

Foreword by

Dr. SATKARI MOOKHERJEE, M. A. Ph. D.
Director, Nalanda Research Institute.

Calcutta, 1960 (June)

Some other works of Dr. J. B. Chaudhuri

1. Contributions of Women to Sanskrit Literature
   in seven Volumes Rs. 70/-
2. Muslim Contribution to Sanskrit Literature
   in three Volumes. Vol. I : Rs. 5/- Vol. 2 : Rs. 6/- Vol. 3 : Rs. 12/-
3. Muslim Patronage to Sanskrit Learning
   Vol. I Rs. 8/-
4. Sanskrit Duta Kavya Samgraha
   in 8 Vols. Rs. 20/-
5. Sanskrit Historical Kavyas
   in six Vols. Rs. 50/-
6. Sanskrit Anthological Works
   (1) Rasika-Jivana Rs. 7/8/-. (2) Padyaveni Rs. 10/- (3) Padyamrita-tarangini Rs. 10/-. (4) Suktisundara Rs. 3/-. (5) Sabhyalankaraṇa Rs. 4/-
7. Sanskrit Songs
   of Dr. J. B. Chaudhuri, with Bengali translation by Dr. Roma Chaudhuri, Principal, Lady Brabourne College.
8. Position of Women in Vedic Ritual Rs. 12/-
9. Sanskrit dramas by Dr. J. B. Chaudhuri
   1. Bhakti-Visnupriyam Rs. 1-8-0
   2. Mahaprabhu-Haridasam Rs. 3-0-0
   3. Niskincana-Yasodharam Rs. 4-0-0
   4. Sakti-Saradam Rs. 3-0-0
   5. Priti-Vishnupriyam Rs. 2-8-0

etc. etc.

CONTENTS

		Page
Foreword by Dr. Satkari Mookherjee	...	
Author's Note	....	
Staging of Mahāprabhu Haridāsam	...	
Summary of Mahāprabhu-Haridāsam	...	

Sankrit Text

Nāndī	....	1
Prastāvanā	...	1—3
First Act	...	4—14
Second Act	....	15—20
Third Act	...	21—36
Fourth Act	...	37—41
Fifth Act	...	4[illegible]—62
Sixth Act	...	63—67
Seventh Act	...	68—80

Appendices

List of verses.	....	81—87
List of metres	...	88

Foreword

I have great pleasure in introducing to the lovers of Sanskrit Learning a new Devotional Sanskrit Drama from the pen of my beloved pupil Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri, Secretary to Govt. Sanskrit Siksha Parishat, West Bengal.

Dr. Chaudhuri's Sanskrit dramas have, indeed, come to stay and gained within a few years immense popularity thıoughout India and outside. Dr. Chaudhuri and his celebrated wife Dr. Roma Chaudhuri and their Praçhya Vani Sanskrit Troupe have visited many parts of our vast country during the last few years, such as Delhi, Puri, Madras, Pondicherry, Bangalore, etc. and earned laurels by staging beautiful Sanskrit dramas, composed by Dr. Chaudhuri.

From a study of the dramas composed by Dr. Chaudhuri, and particularly, after witnessing the plays already staged, one at once feels that Dr. Chaudhuri is an ardent votary of the Mother Principle of India. Thus, he has composed Sanskrit dramas on the Lilasanginis or Holy Consorts of all the Yugavataras or Incarnations of God in different Yugas, Treta, Dvapara and Kali, viz. Sita, Radha, Yasodharā Gopa, Visnu-priya and Saradamani. His Dramas on Haridasa and Raghunath Das have also been very highly spoken of by all competent critics as well as numerous lovers of Sanskrit Learning in the country. Dr. Chaudhuri's new venture Mahimamaya-Bhāratam, a Sanskrit drama on the Irrigation Policy of India from Vedic times down to to-day, is not only striking but also of an abiding interest, adding as it does a fresh leaf to the History of Sanskrit Dramatic Literature.

What I admire most about Dr. Chaudhuri's Sanskrit dramas is the unparallelled beauty of his diction and Sanskrit Language—so simple, and at the same time, so

sweet. Even a School-boy with an average knowledge of his mother-tongue anywhere in India will understand thoroughly well not only the gist of these works but also almost everything in details.

Secondly, the verses. These beautiful gems aptly remind the reader often of the immortal poets of the past. The metres used cover a vast field. Long and short metres have been used with equal grace and facility and there is nowhere any trace of any forced composition throughout his works.

Thirdly, by his present attempts, Dr. Chaudhuri has widened the vista of Sanskrit Dramatic Literature. During the time of Lord Buddha and Lord Sri Krishna Caitanya Gauranga Mahaprabhu of Bengal, Asvaghosha, Rupa Goswamin and Kavi Karnapura Goswamin wrote Sanskrit dramas for propagation of Buddhist and Vaisnava Religion and Philosophy in particular, with a view to depicting the lives of the Founders of those schoolf amongst the masses. They have all now become matters so past history. In modern age, Dr. Chaudhuri is using his very facile pen for the propagation of Indian Religion and Philosophy through the Depictation of the lives of the Holy Mothers who were the real Shaktis of those Incarnations of God who very graciously came down on earth to deliver mankind from the clutches of Ignorance and Indolence.

Fourthly by common consent, Dr. Chaudhuri is an outstanding Research Scholar. This ability has found ample expression in his dramas as well. The materials for his dramas, particularly, Visnupriya and Yasodhara have been collected by Dr. Chaudhuri from rare sources, for which also grateful thanks of Lovers of Sanskrit Learning are due to him.

Mahaprabhu-Haridasam depicts both Mahāprabhu and Haridāsa in their loveliest colours, particularly, the latter.

This characterisation will serve for a long time to come

as the Fountain Head of the eternal flow of Love and Devotion that represent the life of the celebrated Vaiṣnava Saint Haridasa.

I do hope that Dr. Chaudhuri will produce many more invaluable similar gems that will shine forth with eternal effulgence to the glory of Independent India.

Nalanda Research Institute, Bihar 3. 6. 60. } Satkari Mookherjee

Author's Note

With a feeling of great humility and gratitude to Sriman-Mahāprabhu and Mahājananī Viṣṇupriyā, I present the lovers of Sanskrit Learning with another new Sanskrit drama called Mahāprabhu-Haridāsam based on the life of Haridāsa, one of the greatest disciples of Sri Kṛṣṇacaitanya Mahāprabhu of Bengal. This drama was composed during the Holy Rathayatra Festival at Purī in 1958. The greatness of Haridāsa lies in his unflinching devotion to his Guru and the Bhakti-Premadharma for which he stood. He very boldly replied to the then Mulkpati of Bengal that he was wholly willing to embrace death rather than abandon the name of Hari :—

खण्ड खण्ड हय देह, यदि याय प्राण।
तबु आमि वदने ना छाड़ि हरिनाम ॥ (चैतन्यभागवत)

He was a 'Nāmacārya' and used to recite the name of Hari, three hundred thousand times a day, not always slowly but often very loudly, in order that the whole living world including even plants and animals might be benefitted by it. Such was his majestic influence that even a courtesan named Lakṣahīrā became a nun within three days of her first visit to him. She was defeated in her own purpose and took to a religious life as a consequence (Caitaya-caritāmṛta, Antyalīlā, 3.9-8-163) [1].

Haridāsa was also very intimately connected with Srīla Advaita Prabhu and they both were much older than Caitanya Mahāprabhu in age. According to Gaudīya Vaiṣṇava Theology, these two great Saints were mainly

---

1. Cf. याहार निकटे गेले पाप दूरे याय।
एमन दयाल प्रभु केवा कोथा पाय॥
गङ्गार परश हैले पश्चाते पावन।

दर्शने पवित्र कर, ए तोमार गुण ॥

responsible for the advent of Lord Sri Kṛṣṇa Caitanya Mahāprabhu on earth.

Other close associates of Haridāsa were Sanātana and Rūpa, two of the well-known Ṣaḍvṛndāvana Gosvāmins. They used to live with Haridāsa Thakur whenever they came to Puri for having a Holy sight of the Mahāprabhu.

The joy of Haridāsa Prabhn knew no bounds when he was permitted by the Mahāprabhu to live at a cottage very near his residence because this would give him a unique opportunity to see the Mahāprabhu every day which he did.

Haridāsa courted a voluntary death. He appears to have taken this decision, in order that he might not outlive the Mahāprabhu. Owing to severe austerities, the Mahāprabhu was not then keeping at all well and consequently, Haridāsa wanted to leave his mortal coil earlier.

The Mahāprabhu was sorely grieved at the demise of Haridāsa Prabhu. He dug the grave (Kabar) for Haridāsa, spread sands over it and performed all last rites for him including the Mahotsava of Haridāsa, probably, on the same day, himself begging from all for the purpose.

Such is the holy character of Haridāsa and I have hnmbly attempted to give a pen-picture of this sublime life which has inspired Saints and Sages all throughout the ages.

We are extremely grateful to our revered Guru Prof. Dr. Kshitish Chandra Chatterjee for very kindly publishing the drama in his Journal of repute, the Manjūṣā. Just one year ago, in June, 1959, he also very kindly published another drama from my humble pen, viz. "Bhakti-Viṣṇupriyam" in this Journal. May he enjoy a very long and happy life!

Pracyavani Mandir
3, Federation Street
Calcutta-9
16. 6. 60.

Jatindra Bimal Chaudhuri

Staging of Mahaprabhu-Haridasam

1. On 22nd June, 1958 at Jagannatha-vallabha Matha, Puri on the occasion of Rathayatra Utsav. Musical programme: Sri Gaurikedar Bhattacharya and Satyeswar Mookherji.

2. On 28.12.58 at Deshapran Hall, Contai, Midnapore, under the auspices of All India Bhakta Sammelan or Devotee's Conference. Musical programme: Sri Meghanath Basak and Sri Gaurikedar Bhattacharya.

3. On 10. 1. 59 on the occasion of the 16th. Foundation Day celebrations of the Prachya Vani Mandir at University Institute Hall, Calcutta. Musical programme: Sri Pankaj Kumar Mallick, Sm. Chhabi Banerji, Sri Bimal Bhushan, Sri Gaurikedar Bhattacharya and Sri Meghanath Basak.

4. On 24th. January, 1959, at Sanskrit Siksha Parishat Hall under the auspices of West Bengal Govt. Vangiya Sanskrit Siksha Parishat on the occasion of Sanskrit Debate Composition under the presidentship of Rai Sri Harendra Nath Chaudhuri, Education Minister. Musical programme: Sri Meghanath Basak and Sri Gaurikedar Bhattacharya.

5. 2nd May, 1959 at the Viswaroopa Theatre Hall on the occasion of Girish Natyotsav Sammelan. Musical programme: Sj. Pankaj Kumar Mullick, Sm. Chhabi Banerji, Sri Maghanath Basak, Sri Bimal Bhushan and Sri Gaurikedar Bhattacharya.

6. On the 14th October, 1959 at Rasikaranjanī Hall, Madras, under the auspices of Gaudiya Math, Madras, with Sri Visnuram Medhi in the chair. Musical programme: Sri Bimal Bhushan, Sri Prabhat Bhushan, Sri Manohar Chaitanya and Sri Sudhir Chatterji.

7. On the 19th. October, 1959 at Pondicherry Sri Aurobindo Ashram. Musical programme: Sri Bimal Bhushan, Sri Prabhat Bhushan, Swami Manohar Chaitanya and Sudhir Chatterji.

8. On 13. 12. 59. at Gobardanga College, 24 Parganahs, on the occasion af the College Foundation and Reunion of old and New Students. Musical programme : Sri Gaurikedar Bhattacharya.

9. On 14th February, 1960 under the auspices of Chinsurah Paudit Mahasammelan. Musical programme : Sri Gaurikedar Bhattacharya.

10. On 15th. February 1960 at College Hall under the auspices of Govt. Janata College and Basic Training College during Lokotsava. Musical programme: Sri Gaurikedar Bhattacharya.

Summary of Mahaprabhu-Haridasam act by act

Nandi

Obeisance to Haridāsa, that great devotee of Mahāprabhu, who recited the Name of Hari three hundred thousand times daily, and who, like Bhīṣma, embraced a voluntary death at a ripe old age.

Prastavana

The Sūtradhāra (Stage-Manager) tells the Naṭī (the Chief Actress) as to how this Drama "Mahāprabhu-Haridāsam" is meant for serving a double purpose, viz., bringing to light the holy life of the great devotee Haridāsa ; and propagating Saukrit Language and Literature through the easily intelligible and enjoyable medium of a Sanskrit Drama.

First Act

Place—Haridāsa's Hut in Benapole, near Vanagrāma (Bengal)

Time--Midnight.

Haridāsa in deep meditation, and Lakṣahīrā.

Envious of the great fame of Haridāsa, Rāmacandra Khān, the wealthy land-owner of Vanagrāma (Bengal) sends Lakṣahīrā, the famous beauty of his Court, to lead Haridāsa astray. Lakṣahīrā tries her best, three nights in succession, to lure him away from the path of austerity, but herself becomes converted through his divine influence. Haridāsa leaves the place and at his bidding, Lakṣahīrā stays behind to preach the holy name of Hari.

Second Act : First Scene

Place—Court of Govardhana Dāsa, the richest land-owner of Sapta-grāma (Bengal).

Time—Morning.

Govardhana Dāsa, Balarāma Ācārya, Gopāla Cakravartin, Haridāsa.

All are anxiously waiting for Haridāsa. When he at last arrives, he is joyfully welcomed by all.

Haridāsa beautifully explains to all present as to how the recitation of the holy name of Hari is meant not for bringing about **Mukti**, but only **Bhakti.**

A Paṇḍita asks Haridāsa as to why he recites the holy name of Hari aloud when the scriptural injunction is to repeat it mentally. Haridāsa explains it by pointing out that the mere hearing too of the holy name of Hari is enough to destroy all sins and that is why, he recites it aloud to benefit others also at the same time.

On this, Gopāla Cakravartin, being infuriated, goes to the length of insulting Haridāsa. But Haridāsa generously forgives him.

Second Act : Second Scene.

Place—Residence of Govardhana Dāsa. Time—Evening.

Govardhana Dāsa, his wife and daughter-in-law.

Upset at the asectic tendencies of her only son Raghunātha, Govardhana's wife implores her husband to take proper steps regarding the matter. Govardhana calls his very dear daughter-in-law and enquires of her as to the causes of Raghunātha's Vairāgya or aversion to wordly life. When Raghunātha's wife informs her father-in-law that this is due to her husband's very deep reverence for Haridāsa, she is taken to task by her mother-in-law for not disclosing this to her before. But a true Sahadharmiṇí of her husband, Raghunātha's wife tells her grief-stricken mother-in-law that there is nothing to be perturbed at this, as Vairāgya is, indeed, a great boon of God. Gratified at this spirtual outlook of his daughter-in-law, Govardhana Dāsa praised her whole-heartedly.

Third Act : First Scene,
(A Farce)

Place—House of Dambhapati Bhaumika, the rich landowner of village Phulia (Bengal). Time—Morning.

Dambhapati Bhaumika, Vākyavāgīśa Bhaṭṭācārya, Daṅkaṭaṅka.

Dambhapati Bhaumika is sarcastically discussing the noble feats of Haridāsa like emancipating Lakṣahīrā, getting the Śrāddha-Pātra of the great scholar Kamalākṣa Miśra, and so on,—with his "yes man' Vākyavāgiśa Bhaṭṭācārya. Vākyavāgīśa, being a greedy man, at first refuses to listen to his master, unless he is promised a good feed. This being done, he joins his master in vilifying Haridāsa, by referring sarcastically to Haridāsa's wonderful feats in making a poisonous snake bow down to him, inducing Mahādevī to come down from Heaven and so on.

At that time, the snake-charmer Daṅkaṭaṅka comes and gives a display of "Kāliya-Damana" dance. Vākyavāgīśa, posing to be equal to Haridāsa, asks Daṅkaṭaṅka to let loose a poisonous snake in his direction. But as soon as the snake tries to strike at him, both Daṇkaṭaṇka and Dambhapati flee away in fright.

Third Act : Second Scene

Place—The bank of Ganga at Phulia (Bengal).

Time—Morning

Haridasa, Rahim, Karim (Constable).

At the order of Garai Kazi, ruler of Phuliā-Śāntipura, Rahim and Karim arrest Haridāsa, who laughs and cries, sings and dances, in a state of ecstasy.

Third Act : Third Scene

A jail scene

Third Act : Fourth Scene

Place—Court of Justice. Time—Noon.

Garāi Kāzi, Mulk Pati, Rahim, and Karim (Constables).

Haridāsa is convicted to be flogged to death at "Vaisa-Bazar" (Market Place).

Third Act : Fifth Scene

Place—"Vaisa-Bazar" (Market-Place). Time—Noon.

Rahim, Haridāsa, Bhakta-Cāraṇa-Kavi.

Though incessantly flogged, Haridāsa is not killed.

Bhakta-Cāraṇa-Kavi (wandering Minstrel, comes and sings

to the effect that nothing on earth can ever kill a true Bhakta.

Fourth Act : First Scene

The Advent of Mahāprabhu in Nadia. Unaccountable joy of Advaitaprabhu and Haridāsa.

Fourth Act : Second Scene

Haridāsa in Kulīnagrāma, meets a villager who leads him to the house of Satyarāja. Haridāsa on nine kinds of devotion.

Place—Navadvīpa (Bengal.) Time—Morning.

Mahāprabhu, Haridāsa, Bhakta.

Fifth Act : First Scene.

The occasion is the holy **"Sata-prahariya-Bhava"** or "Boon-giving Ceremony" of Mahāprabhu.

On seeing the marks of flogging on the back of Mahaprabhu, Haridasa comes to realise the great truth that God Himself takes over all the injuries of His devotees, and falls into a swoon of ecstasy. When he recovers, Mahāprabhu tells him to ask for a boon from him. Haridāsa asks only this boon viz. that he may always like a humble street-dog eat the leavings of the devotees of God.

Fifth Act : Second Scene.

Place—Navadvīpa. Time—Morning.

Pathicārin, Nityānanda, Haridāsa, Jagāi (Jagannātha) Mādhāi Mādhava) ; and Mahāprābhu.

For propagating Mahāprabhu's **Prema-Dharma,** Haridāsa and Nityānanda sing the holy name of Hari in the streets of Navadvīpa at every nook and corner, from house to house.

Infuriated at this, the ferocious **Kotwals** Jagāi and Mādhāi, in a drunken state, attack Haridāsa and Nityānanda. To save Haridāsa's life, Nityananda sends him away, through a pretext, to Mahāprābhu and tries his best to pacify the two But Mādhāi, in a fit of rage, strikes Nityānanda with a piece of broken mouth from an

earthen pitcher ; and blood gushes out of Nityananda's head. Exasperated at the piteous sight, Mahāprabhu is about to punish the ruffians when Nityānanda intervenes and begs Mahāprabhu's forgiveness on their behalf.

Fifth Act : Third Scene.

Haridāsa's acting in a play with Mahāprabhu.

Fifth Act : Fourth Scene.

Place—Public Road at Navadvīpa (Bengal).

Time—Afternoon.

Haridāsa, Advaita Prabhu, Mahāprabhu, Nityānanda, Bhaktas, Chand Kazi.

Violating the orders of Chand Kazi, Mahāprabhu, with his devotees, leads a huge Kīrtana-party to Chand Kazi's place and the Kazi himself become a devotee of Mahāprabhu.

Fifth Act : Fifth Scene.

Haridāsa bids farewell to Mother Śacī for leaving for Puri.

Sixth Act : First Scene.

Place—Gambhīra Mandira at Puri. Time—Morning.

Haridāsa, Bhaktas, Mahāprabhu.

Haridāsa prostrates himself in front of the Jagannātha Mandira, Puri. Mahāprabhu raises him up and embraces him in spite of his protests. Then, Mahāprabhu arranges for Haridāsa's stay at the Garden of Kāśī-Miśra, close to Gambhīrā Mandira, where he himself is staying. This makes Haridāsa very happy.

Sixth Act : Second Scene.

Place—Haridāsa's Cottage Time—Morning.

A friendly-quarrel between Sanātana and Haridāsa.

Sixth Act : Third Scene.

Place and time : Same as above.

Haridāsa's discourse with the Mahāprabhu on the way of release from bondage. Mahāprabhu instructs Sanātana through Haridāsa.

Seventh Act : First Scene.

Time—Śukla Trayodaśī of the month of Bhādra.
Place—Siddhavakula Āśram of Haridāsa.

Govinda informs Mahāprabhu about Haridāsa's disinclination to take even the little food he used to do and subsequent consent to take only a particle of the same.

Mahāprabhu pays him a visit immediately afterwards, when Haridāsa intimates to Him about his determination to court death the next day. Mahaprabhu's loving persuasion to the contrary fails.

Seventh Act : Second Scene.

Place—Siddha-Vakulāśrama at Puri. Time—Morning.
Mahāprabhu, Haridāsa, Bhaktas.

Haridāsa embraces a voluntary death, holding on his chest the holy feet of Mahāprabhu.

Seventh Act : Third Scene.

Place—Jagannātha Mandira at Puri. Time—Evening.
Mahāprabhu, Rāmānanda, Bhaktas.

After Haridāsa's demise, Mahāprabhu himself lovingly performs his obsequies ; and even begs from others for meeting the expenses of the same. In a tear-choked voice, he tells all present that although Haridāsa is no more, yet there cannot be any separation between himself and Haridāsa. Moreover, Haridāsa will for ever remain immortal in the Universe, as his recitals of the holy name of Hari will be echoed and re-echoed eternally, in the sky and the air, on the mountain-top and under the sea ; in cities and forests.

Bhaktā-Cāraṇa-Kavi fills up the air by his Harināma Saṃkirtana.

Bharata-Vakyam

श्रीश्रीमहाप्रभु-हरिदासम्

डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीण-विरचितम्

नान्दी

प्रणमामि महाप्रभु-श्रीचरणाश्रितं
भक्तशिरोमणि हरिदासनामाङ्कितम् ।
प्रतिमासं कोटीहरिनाम जपरतं
भीष्मसममिच्छामृत्युं देवस्तुतम् ॥१

यवनश्रीहरिदासो भक्तिधर्म-समुल्लासो
विजयतां यावच्चन्द्रश्च दिवाकरः ।
भक्तवृन्द-वराग्रयो विश्वपुण्यसमुच्चयो
विकिरतु चाशिषो नो नौमि देवं तम् ॥२

सूत्रधारः—(नटीमुद्दिश्य) आर्ये ! यदि प्रारब्धकार्यम् अवसितं, तदत्रागम्यताम् ।

नटी—आर्य ! इयमहम् अस्मि ।

सूत्रधारः—देवि ! अद्य खलु पश्चिमवङ्ग-सर्वकारीय-संस्कृतशिक्षा-परिषत्-कर्तृपक्षैः अनुरुद्धोऽस्मि महाप्रभोर्जीवनप्रियतर-शिष्य-श्रीहरिदास-ठक्कुरमहोदयस्य पूत-जीवनचरितमधिकृत्य किमपि नाटकं प्रयोजयितव्यम् इति । तद्वयं पश्चिमवङ्गीय-संस्कृत-शिक्षा-परिषदध्यक्षेण डक्टर-श्रीयतीन्द्र-विमल-चतुर्धुरीणेन विरचितं "श्रीश्रीमहाप्रभु-हरिदासम्" नाम नवीनं संस्कृत-नाटकं प्रयोक्ष्यामहे ।

नटी—देव ! कथं सत्सु बहुषु महात्मसु भक्तजनेषु, हरिदास एव वरणीयतमो मन्यते ?

सूत्रधारः—भारतवर्षे ब्रिटिशशासनस्य प्रारम्भात् खलु भारतीयानां स्वकीय-गौरवविषयं प्रति उपेक्षा-बुद्धिर्दरीदृश्यते। सति भारतीयानां सत्यदृष्टिभ्रमे तेषां मानसिक-दीनभावोऽपि न उत्पाटयितुं शक्यते।

देवि! पश्य; अस्मिन्नेव वङ्गदेशे सार्धचतुःशतवर्षेभ्यः प्राक् महान्धकारपरिवृतेऽवततार जगदघापहरणाय श्रीश्रीकृष्णचैतन्यो महाप्रभुः। तदवतारमुद्दिश्य समाजग्मुः द्वापरलीलासहचराः सर्वे एव।

तेषु केचित् पूर्वजाताः परजाताश्च केचन।
अग्रजा हरिदासाद्याः श्रीनिवासादयोऽनुजाः॥ ३

नटी—देव, ततः, ततः।

सूत्रधारः—आर्ये! तेषु दिवसेषु कतिपया हिन्दु-धर्मावलम्बिनो धर्मान्तरं स्वीकृत्य महम्मदीयाः सञ्जाताः। किन्तु सोऽयं महात्मा यवनो हरिदासो जात्या महम्मदीयोऽपि हृदयेन महाप्रभोर्धर्मं तादृशं समाद्रियत, यत् स्वजीवनमनादृत्यापि असौ महाप्रभोर्धर्मस्य वरिष्ठताम् उद्घोषयामास। पश्य—

सुसार-निःसार-विवेक-विह्वलो
धर्मेषु लोकः सुलभेषु सज्जति।
विमत्सरो ज्ञातपरापरः पुन-
र्विमृश्य धर्मं श्रयते शुभावहम्॥ ४

नटी—परं शोभनम् एतत्। एतादृशस्य महापुरुषस्य जीवन-पर्यालोचनं सर्वथैव करणीयम्। यत एतदेव सर्वथा सर्वेषां हृदयकूटस्थस्यापि तमसो दूरीकरणे समर्थम्। भूयोऽपि संस्कृतभाषा-माध्यमेन माहात्म्यं महात्मनो हरिदासस्य प्रचरिष्यति इति तत्राप्यास्तेऽस्माकं महती आशा।

सूत्रधारः—तत् कथम्?

नटी—निखिले भारतेऽद्य भाषाविषये महान् कोलाहलो वाद-विसंवादश्च ध्वनति प्रतिध्वनति च। संस्कृत-भाषाया महामहिम-

विषये कस्यापि सन्देहलेशोऽपि नास्ति। तथाऽपि दैवदुर्विपाकेन संस्कृतस्य राजभाषात्वमद्यापि न स्वीकृतम्। स्वीकरणाय प्रयत्नोऽपि न सर्वव्यापकः।

सूत्रधारः— तस्मात् त्वया मन्यते नाटक-द्वारेण संस्कृतं जनसमाजे प्रचरतु वाहुल्येन इति। पुनः, ये केचन संस्कृतं कठिनं मन्यन्ते, तेभ्योऽपि नाटकं रोचते। तस्मात्—

नाट्येष नियोजितं चारु रोचतां संस्कृतं सदा।
सितया सह संपीतं विरसं भेषजं यथा॥ ५

नटी—आर्य ! वाढम्। नाटक-सङ्गीतादि-माध्यमेन संस्कृतस्य भूयसा प्रचारं वयं वाञ्छामः। वयं श्रीश्रीगौरसुन्दरस्य महाधर्मस्य संप्रचारणं यथाद्रियामहे, तथा संस्कृतस्य अचिन्तितपूर्वं संप्रसारणमपि काङ्क्षामः।

सूत्रधारः—देवि ! भगवदनुग्रहेण आशा ते फलवती भविष्यति। भगवदिच्छया किं न भवति।

भगवतः प्रसादेन नरको नन्दनायते।
हरिदासस्य माहात्म्याल्लक्षहीरामनो यथा॥ ६

इति प्रस्तावना॥

प्रथमः अङ्कः

[वनग्राम-सन्निहित-वेनापोलस्य अन्तिके स्थितं हरिदासस्य साधनोद्यानम् एकान्ते स्थितो नामजपरतो हरिदासः। ततः प्रविशति सुसज्जिता लक्षहीरा।]

लक्षहीरा—अहो सौन्दर्यं तपोवनस्य।

अत्र वसति सानन्दं हरिदासो हरिप्रियः।
यतो भाति महापुण्या वेनापोल-वनस्थली॥ ७

अहो माहात्म्यं हरिदासस्य !

जात्याऽसौ यवनोऽपि संयमधनो नामाक्षरं श्रीहरे-
रार्याचारपरायणो जपति तल्लक्षत्रयं प्रत्यहम्।
यच्छ्रुत्वा पशवोऽपि वीतकवला भान्तीव वाष्पायिता
वेनापोलवनस्थली पुलकितेवाभाति यच्छृण्वती॥ ८

वनग्रामराज-रामचन्द्र-खान-सकाशे दृढा प्रतिज्ञा मया कृता यदयं महासाधक-श्रीहरिदास-ठक्कुरो मया लक्षहीरया दिवसत्रयाभ्यन्तरे विजेतव्यः साधनपथाच्च भ्रंशयितव्य इति। विगत-दिवसद्वयं सर्वः प्रयत्नो मेऽनेन महात्मना विफलीकृतः। तथाऽप्यर्थलोभाद्यथा मया प्रतिज्ञातं तथा सर्वथा यतनीयमेव।

अहो नु प्रभावः तपसः, यन्मां कलुषित-हृदयामपि स्वाभीष्ट-साधन-विषये श्लथप्रयत्नामिव करोति। अद्य मयाऽन्तिमः प्रयत्नः करणीयः। (हरिदासमुपसृत्य) देव ! भवन्तं वन्दे।

हरिदासः—(स्वगतम्) अहो अर्थादिप्रलुब्धा इयं लक्षहीरा मां तपसो भ्रंशयितुं वृथैव दिनद्वयं यतते। किन्तु मनो मे कथयति यदस्याः पावित्र्यमचिरेणैव संघटिष्यते।

[लक्षहीरामुद्दिश्य] मातः ! नायं मे समय आलपनस्य। यावदहं हरिनाम जपामि तावत् त्वया सुस्थिरमास्यताम्। प्रतिमासं कोटि-संख्यकानि हरिनामानि मया जप्यन्ते। अद्यत्वे सा संख्या

पूर्णत्वं यास्यति। मम संजपनानन्तरं तव योऽभिलाषो भविष्यति तत्पूरणार्थं सर्वथाऽहं यतिष्ये। त्वं तावत् काननशोभां पश्य। अदूरादुदेति भगवान् सर्वदुरित-शोक-सन्तापहारी चन्द्रमाः।

लक्षहीरा—देव बाढम्, अहमचिरेणैव प्रत्यावर्तिष्ये।

(कियद्दूरं गत्वा गायति)

सकलं गरलं लभते विलयं
महिमाऽतुलनो भजनाश्रयिणः।
जगदीशपदाश्रित-भक्तवरं
भजते भगवानतुलादतुलम् ॥ ६
कठोरात् कठोरो वनाली-निवासो
यतीनां कृतेऽसौ त्वयत्न-प्रयासः।
अरण्ये विघोरे हरेर्नामपूरे
भुजङ्गादयोऽप्यत्र हर्ष-प्रभासः ॥ १०

हरिदासः—(स्वगतम्) अहो हरिनाम-माहात्म्यात् तपोवन-प्रभावाद्वा इयता स्वल्पेन कालेनैव अस्या मनोभावः परिवर्तित एव। सुकण्ठी इयं जननी। तत् साऽत्रैव मम हरिनाम-जपावसरे कीर्तनादिकं करोतु। न मे काऽपि हानिः, तस्यास्तु शान्तिर्भविष्यति, हरिनाम-कीर्तनेन वनमपि हर्षमवाप्स्यति।

(लक्षहीरामुद्दिश्य) जननि! यदि इच्छसि, त्वं तत्रैव स्थित्वा भजनकीर्तनमुखेन हरिनाम कुरु। हरिनाम-कीर्तनेन वनस्यास्य श्वापदा अपि नन्दिता भविष्यन्ति। अपारो हरेर्नाम-महिमा।

लक्षहीरा—देव! कच्चिन् न तेन तव नाम-जप-विघ्नः संजनिष्यते?

हरिदासः—नहि नहि, मम मासिक-कोटीनामजपपारणाऽचिरेणैव कालेन भविष्यति। न मे कापि हानिः शङ्कनीया। मनो मेऽन्तर्निविशते चेत् बहिःस्थाः शब्दा न मे कर्णकुहरं प्रवेक्ष्यन्ति।

भगवन्नाम-सेवनेन त्वमपि अस्मिन् तपोवने भगवत्सन्निधिं तत्-सकाशे प्रार्थय ।

लक्षहीरा—देव ! मनो मे हरिनामकीर्तने परमभिलाषि जातम् । भवदनुमतिक्रमेण कीर्तनं करिष्ये ।

हरिदासः । त्वं यथाभिलषितं कुरु । अहं नाम-जप-पारणार्थम् आत्मानं नियोक्ष्ये । (इति ध्यानस्तिमितनयनः तिष्ठति)

लक्षहीरा । (गायति) श्रीकृष्ण तव नाम्नो हि महिमाऽपारः ।

नामाभासजपपरः अजामिलः पापचरः
सुखं हरिपदं गतो धन्यो नरवरः ।। ११
हरे ! तव नाम वसुधा-सारात्सारः ।
नारद-गर्ग-मुनिगणः हरिध्यान-परायणः
धरणी-भ्रमण रतः पादपद्म-सारः ।
(किन्तु) सद्योनामोच्चारः क्षुद्रजीवदेहधरः
कृपासिद्धं पदं यात्यहो चमत्कारः ।। १२
दयस्व नाथ मयि जगत्-सारात्सार ।।

भगवन् ! किं नाम तद्धनं यदाकाङ्क्ष्य एतादृशा महान्तो जगति सर्वविलासभोगोपकरणानि चरणैर्विदल्य नित्यं कस्मिंश्चित् अचिन्तनीये पथि प्राग्रेसरा भवन्ति ? किञ्चित्तस्य धनस्य लभेयं चेत् अन्येन धनेन मम किम् ?

हरिदासः—(चतुर्दिशं वीक्ष्य) साम्प्रतं मे मासिक-जप-पारणा कृता । किन्तु भूतले नावतरति चेत् सर्वकृपामयो भगवान् को जगदिदम् उद्धरिष्यति ; तस्मादद्यत्वे भगवत्-सकाशे कातरं प्रार्थये —

राधाजीवन भूतलं चलचलं दावानलोद्वेजितं
जारासन्धनवावतारदलनं श्रीकृष्णमाराधये ।

अत्याचारसहस्रदुःखहरणः संरक्ष विद्रावणात्
कोटीनामजपान्तिका मुररिपो याच श्रेयमैकान्तिकी ॥ १३

(लक्षहीरामुद्दिश्य) मातः! साम्प्रतं ब्रूहि किं तेऽभिलषितमास्ते ? अवसानं गता मे मासिकनामजपपारणा। दुःखितोऽहं यद्भवती मदर्थं दिवसत्रयं यावत् प्रतीक्षते। न मे उपायान्तरमासीत्।

लक्षहीरा—भगवत्-कृपया सङ्गीतसाधने पारगाऽहं सङ्गीतमुखेन उत्तरं दास्यामि चेदपि काऽपि हानिः स्यात् ?

हरिदासः—न हि मातः! भवत्या अभिलाषः सङ्गीतमुखेन सुष्ठु विकाशं लभते चेत्तथा निश्चितमेव क्रियताम्। सङ्गीतमेव मर्मवाणी प्राणिनां—भाषाया उत्कर्षः सङ्गीत एव संदृश्यते। सङ्गीतमेव स्वल्पभाषया मानवहृदयस्य सूक्ष्मतमभावप्रकाशि सुचिरस्थायि स्वत एव जगज्जनमनोहारि च।

तत्त्वकण्टकितं ज्ञानं सङ्गीतं मधुकोमलम्।
सङ्गीतमुच्च-तत्त्वात्म ज्ञानं च ललितामृतम् ॥ १४
ओङ्कारो ज्ञानसङ्गीत-साधनापरमद्युतिः।
निखिलं भुवनं व्याप्य तद्वहिश्च सदा स्थितः ॥ १५

मातः! कुरु सङ्गीतं यथा भवत्यै रोचते।

लक्षहीरा—(गायति)

देव कुरु मयि कृपां भवाब्धिपारकराम्।
नाम्नाऽस्मि लक्षहीरा सत्यं हि लक्ष्यहारा
तारय दुस्तर-पारावारातुराम् ॥ १६
नारीं दीनां हीनां त्वत्पाद-पद्मलीनां
अधमतारण प्रभो मां क्षमस्व हीराम्।
हीरा हि हरिविहारा श्रीः सत्त्वसारोत्तरा
खाँ-पाप-कथाचरामुद्धर कातराम् ॥ १७

हरिदासः— मातः ! कल्याणं ते भूयात्। अहं स्थानान्तरे गन्तुकाम आसम्। तथापि तवेयं परिणतिः भगवदभिप्रेतासीदिति त्वदर्थमेव दिवसत्रयमत्रातिष्ठम्। सर्वदा हरिनामजपं कृत्वा अस्मिन्नेव कुटीरे मातः ! त्वं निवस। अद्यैवाहं स्थानान्तरं गच्छामि। भूयः— सर्ववासना-विनाशाय स्वकीयद्रव्याणि परेभ्यः प्रदेयानि। तुलसीसेवनञ्चावश्यमेव करणीयम्। एवं श्रीकृष्णस्य करुणां प्राप्य चिरानन्दं लप्स्यसे।

लक्षहीरा—भगवत आशीर्वादैरहं सफलप्रयत्ना भवेयम्। अद्यैव मस्तकमुण्डनं कृत्वा वस्त्रैकसंबला भविष्यामि। भगवन् तथाशीर्वादान् देहि यथा प्रतिदिनं त्रिलक्षहरिनामजप-करणे समर्था भवेयम्। तुलसी-सेवनादिकं च यथायथं करिष्ये।

हरिदासः—मातः ! अविघ्नमस्तु ते भगवदाराधनम्, अहमिदानीं गच्छामि। अचिरेण समागमिष्यति काचन हरिदासी या ते साधने नामप्रचारे च साहाय्यकारिणी भविष्यति। (इति निष्क्रान्तः)

लक्षहीरा—हन्त अन्यदिव जीवनम् अनुभवामि।

मया नीतः कालो दुरितशतसेवाविवशया
महामोहावेशान् न खलु परकालोऽपि गणितः।
इदानीं व्यामोहः स हि विगलितो मानसविलात्
न कां सद्भूमिः सङ्गो मनसि परिवृत्तिं घटयति॥ १८

धनी वा दीनो वा भवतु पुरुषो वाऽपि रमणी
निकृष्टोत्कृष्टौ वा गुणवदगुणौ वाऽपि भवताम्।
न कस्याप्येतेषां पथि विचरतः सत्यसरणे
विनाशो जायेत क्वचिदपि विधानाद् भगवतः॥ १९

(प्रविशति काचन हरिदासी श्रीकृष्ण-कीर्तनं कुर्वती)

लक्षहीरा— (हरिदासीमुद्दिश्य) आयाहि आयाहि।

हरिदासी—कथं मां जानासि ?

लच्हीरा—भगिनि ! भगवानेव सर्वेषां चैतन्योद्बोधकः। सह-कर्मित्वं नाम जन्मजन्मान्तरानुबन्धि। हरिनामजपव्रतमारब्धुकामाया मे त्वमेव परमः सहायो भविष्यसि।

हरिदासी—तथा चेत्, अहं कृतकृतार्थां भविष्यामि।

लच्हीरा—भगिनि ! द्वापरलीलामधिकृत्य कुरु सङ्गीतमेकम्।

हरिदासी—तत् स्वयं श्रीकृष्णमधिकृत्य गायामि। देवि ! शृणु।

नवघनश्यामं नयनारामं वन्दे नन्द-नन्दनम्।
पीतसुवसनं स्मितसुशोभनं चारु-चन्दन-चर्चनम्॥ २०
विश्ववाञ्छनं वत्स-लाञ्छनं वनमाला-विभूषणम्।
मणि-मनोहरं मधु-मञ्जीरं मञ्जु-मुरली-मोहनम्॥ २१
शिखि-सुशेखरं शिखरि-सुखधरं शीतांशु-शीताननम्।
त्रिभङ्ग-रङ्गं त्रिरस-तरङ्गं त्रिभुवन-तारण-तरणम्॥ २२
राधा-रमणं रसिक-रञ्जनं रम-रूप-रङ्ग-रसनम्।
कमल-कोमलं केलि-कलकलं कल्याणक-कर-कमलम्॥ २३
शोक-समाकुल-निखिल-भूतल-प्रार्थनं शृणु जनार्दन।
जीर्णातिदीर्ण-शीर्णावसन्न-धरां रक्ष मधुसूदन॥ २४

लच्हीरा—अहो मधुरं ते सङ्गीतम्। सुखनिवासस्तेऽत्र भूयात्।

(उभे निष्क्रान्ते)

(इति प्रथमाङ्कः समाप्तः)

द्वितीयोऽङ्कः

प्रथम-दृश्यम् ।

[स्थानम्—धनिकश्रेष्ठयोः हिरण्य-गोवर्धनदासयोः सभागृहम् ।
ततः प्रविशन्ति भ्रातरौ हिरण्य-गोवर्धनदासौ बलरामाचार्यः पण्डिताश्च]

बलरामाचार्यः—महत् खलु आश्चर्यं यत् अस्यैव महात्मनो हरिदासस्य कृपया रामचन्द्रखानराज्यस्य श्रेष्ठा सुन्दरी दिवसत्रयाभ्यन्तरे ईदृशं परिवर्तनम् अभजत, यत् सा अत्यल्पसमयाभ्यन्तरे प्रतिदिवसं त्रिलक्षवारं हरिनामानि जपति । न केवलं विलासिन्यास्तस्याः किमपि स्वकं नास्ति, सा केवलं भूमिशयन-तुलसी सेवनोपोषणद्वारा कठोरतमां साधनाम् अपि चरति । अहो ! महामाहात्म्यं साधुजनस्य । सुष्ठु खल्विदमुच्यते—

"न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ।।"

हिरण्यदासः—एतादृश-महात्मनः पादधूलिं वयमद्यत्वे भवदनुग्रहेण स्वालये एव प्राप्स्याम इति नृत्यतीव आनन्देन मे हृदयम् । महात्म-हरिदासस्य आगमने कथं वा विलम्बः संघटते ?

बलरामाचार्यः—तादृशस्य महात्मनो वाक्यं कदापि न कार्यानुबन्धि भविष्यति ।

महाजनस्य माहात्म्यं प्रतिश्रुतिप्रपालने ।
त्यज्यते जीवनं हासैः सत्यरक्षणहेतवे ।। २५

पण्डितानामन्यतमः—एतत् स्वाभाविकम् एव यद् भवादृशो महात्मा तुल्यधर्मिणोऽन्यस्य हेतोरुत्कण्ठितो भवेत् । महात्मना सह महात्मनः सङ्ग एव जगति सदा सर्वकल्याणप्रसूः ।

त्रितापदग्धसंसारे त्रितयं शान्तिकारणम् ।
अनासक्तिर्जपो नाम्नः सङ्गः सद्भिरनाविलः ।। २६

गोवर्धनदासः -- सत्यमेतत्। यद्भवता उक्तं—नामजप इति, तस्य सर्वकालीयसम्राट् हरिदास एव यः प्रतिमासं विनिश्चितमेव कोटीनामजपानन्तरं पारणां करोति। माधुकरीव्रतोऽसौ प्रायेण उपोषणमेव वरं मन्यते। नक्तंदिवमुच्चैर्हरिनामजप एवास्य जीवनव्रतम्। अनासक्तेरपि मूर्तविग्रहोऽयम्। किन्तु कथं चिरायते एष महात्मा ?

हिरण्यदासः—गोवर्धन ! महात्मन आगमनसमयो नातिक्रान्तः। मिलनसमुत् सुकमनास्त्वमुत्कण्ठां भजसे। अहो अदूरे एव दृश्यते महात्मा हरिदास आगच्छतीति। ससम्मानमसौ अस्माभिः सर्वैः अभ्यर्थनीय इति।

(कीर्तनं कुर्वन् हरिदासः प्रविशति)

अशनभूषणे जीवनमरणे कूलमकूले नाम मुरारेः।
स्थिरा कर्णिका भवोत्तरणिकाऽश्रान्तगामुकाभिधा श्रीहरेः॥ २७
भक्तिवाटिका-फुल्लकुसुमिका-मिलितसौरभं नाम मुरारेः
नित्यः शुद्धो बुद्धो मुक्तो नामैव हि विग्रहः श्रीहरेः॥ २८

(सर्वे उत्थाय)

आगच्छतु आगच्छतु भवान्।
हरेर्नाम विजयताम्।

बलरामाचार्यः—(हरिदासमुद्दिश्य) महात्मन् ययोराश्रयेण निराकुलं वर्तते दीनानाम् अस्माकं जीवनयात्रा, तयोर्विषयमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते—

सोऽयं साधुजनोपभुक्तविभवो दासो हिरण्यादिको
भक्तिप्रेमरसोपसेकसरसो दासश्च गोवर्धनः।
यत्सङ्गात् कलिकालसञ्चितमहाकालुष्यपङ्काविलो
धर्मः सुस्थिरतां गतोऽद्य धरणौ क्षीणोऽप्यसौ वैष्णवः॥ २९

चतुर्विंशतिलक्षमुद्रामितो वार्षिकोऽर्थागम एतयोः सहोदरयोः—तस्याध हुसेनशाहभूपतिना प्राप्यते।

हरिदासः—विजयेतां भवन्तौ। (स्वगतम्) अहो! सत्यमेव चिन्ता मे सार्थक्यं गता, यद् एतौ भ्रातरौ धनिकौ अपि मया दर्शनीयौ एव। सत्यमेव एतौ भ्रातरौ भक्तिमन्तौ महतो बीजस्य आकरौ। मधु मधु हरेर्नाम—अहो! मधुरात् मधुरं हरेर्नाम। हरेर्नाम विजयताम्।

हिरण्यदासः—महात्मन्! भवत आगमनेन सुधन्यं जातं मदीयं गृहम्।

हरिदासः—नहि, भक्तानां भवतां सन्दर्शनेन अहमेव सुधन्योऽस्मि।

पण्डितः कश्चन - भक्तिकल्पद्रुम! श्रूयते प्रतिदिनं लक्षत्रयसङ्ख्यकं हरिनाम भवता जप्यते। अहो! भवतो महिमा सर्वातिशाय्यो एव। भो हरिनामविग्रह! नाम्ना किं न सम्भाव्यते, नाम्ना पापक्षयः प्रजायते। जीवानां मोक्षोऽपि नाम्नैव भवतीति।

हरिदासः—मन्मते तु नाम्नः फलमन्यादृशमेव। नाम्नो मुख्यं फलं श्रीकृष्णपदे प्रेमजननम्। भवता उक्तौ मोक्षपापक्षयौ तु नाम्न आनुषङ्गिकं फलम्। यथा श्रीमद्भागवते हरि-योगीन्द्रो महर्षिजनकमभाषत—

"एवं वत स्वप्रियनामकीर्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नृत्यति लोकवाह्यः॥"

तथाच कथयति श्रीमद्भागवतव्याख्यायाम्—श्रीलश्रीधरस्वामिपादः—

"अंहः संहरदखिलं सकृदुदयादेव सकललोकस्य।
तरणिरिव तिमिरजलधेर्जयति जगन्मङ्गलं हरेर्नाम॥"

अत्रोपस्थितानां पण्डितवर्याणां कोऽपि श्लोकमेनं व्याख्यातु।

पण्डिताः—भवन्त एव तत्र प्रमाणम्। भवन्मुखाद् व्याख्यां

श्रोतुमिच्छामः।

हरिदासः—तथा भवतु। भवतामनुमोदनक्रमेण व्याख्यास्यामि। श्रूयताम्—

प्रागेव सूर्योदयतस्तमस्तति-
श्चौरादिभीतिश्च यथा विनश्यतः।
भूयस्तु भानोरुदयादनन्तरं
संलक्ष्यते तन्महिमा महत्तरः॥ ३०

गुरु पापं क्षयं याति नाम्न आरम्भणात्तथा।
नाम्न उदयनाच्चैव कृष्णप्रेमा प्रजायते॥ ३१

मुक्तिर्नाम तुच्छं फलं नामाभासादपि जायते। यद्यपि श्रीकृष्णो भक्ताय मुक्तिं दित्सते, तथापि भक्तो न मुक्तिं श्रीकृष्णतो वाञ्छति। भक्तेन भक्तिरेव केवलं प्रार्थ्यते, नान्यत् किञ्चित्।

सर्वे—अहो! व्याख्यानप्रकर्षो हरिदासठक्कुरस्य, साधु साधु।

पण्डितानां कश्चन—भो भक्तप्रवर! मनसा हरिनामजप एव शास्त्रविधिः, कथं भवता उच्चैः हरिनाम क्रियते शास्त्रञ्च उल्लङ्घ्यते?

हरिदासः—गोविन्दस्य नाम उच्चैः कीर्त्यते चेत् तन्नाम-श्रवणात् प्राणिमात्रमेव उद्धारं लभते। आत्मन उपकाराय मनसा नामजपः, सर्वेषां प्राणिनामुपकाराय उच्चैः हरिनामकीर्तनम्। नृजातिं विना द्व्यक्षरं हरिनाम अन्ये प्राणिनः कर्तुं न शक्नुवन्ति। तस्मात्तेषां श्रवणेनैव महापुण्यम्। कथं वयं मनसा नामजपक्रमेण केवलम् आत्मोपकारं कुर्मः। कथं वा वयं सर्वस्य प्राणिजगतो हित-साधनाद् विरमामः। परोपकारकारी आत्मकल्याणकर्तुर्गरीयानिति न कश्चन सन्देहः।

गोपालचक्रवर्ती—अहो! महापण्डित! कस्त्वं शास्त्रस्यावमानना-करणाय? (भृशं रोषपरवशो भूत्वा)

भो समागताः सज्जनाः! कथं भवन्तोऽस्य प्रशंसापरा भवन्ति।

एष हरिदासठक्कुरः फक्किकासम्राट् इत्यहं गोपालचक्रवर्ती मन्ये। अपि भवद्भिः सम्यग् बुद्धं किमनेन उक्तमिति ? असौ ब्रूते-- या मुक्तिः कोटिजन्मतपःफलाद् ब्रह्मज्ञानलाभात् संभवति, सा एव नामाभासतोऽपि संलभ्यते इति।

हरिदासः--भ्रातः! कथं ते वृथा सन्देहः ? हरेः नाम्न आभासेनैव मुक्तिर्भवति। किन्तु भक्तास्तां न वाञ्छन्ति।

भक्तिसुखं सुखान्मुक्तेः सर्वथा हि विशिष्यते।
भक्ता मुक्तिं न वाञ्छन्ति भक्तेस्तेषां हि याचनम्॥ ३२

गोपालचक्रवर्ती—माऽसत्यं भण। अत एव कथ्यते– न कदापि कापटिको भक्तः संसदि ग्रहणीय इति। कस्माद्धेतोः मजुमदार-भ्रातृद्वयेन आहूत ईदृग् जनः अस्यां सभायाम् ?

सभासदः सर्वे– भो आरिन्दब्राह्मण गोपाल! मा ईदृशं भण। किं त्वं जानासि ?

हिरण्यदासः —(हरिदासस्य पादयोः पतित्वा) देव! क्षमस्व नः। एषः अप्रकृतिस्थोऽत्युग्ररोषो गोपालः अस्माकं कार्यस्थानात् अपसार्यते।

हरिदासः— मजुमदारमहोदय! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ। कथं भवन्तः दुःखं भजन्ते ? अस्य ब्राह्मणस्य वा को दोषः ? अज्ञानाच्छन्नस्यास्य तर्कप्रियं हि मनः। नाम-माहात्म्यं नास्य विज्ञातम्। भवन्तोऽनाकुलास्तिष्ठन्तु। अस्य हेतोः मा भूत् कस्यचित् दुःखम्।

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

(इति द्वितीयाङ्कस्य प्रथमं दृश्यं समाप्तम्)

द्वितीयाङ्कः

द्वितीय-दृश्यम्

[ततः प्रविशति गोवर्धनदासः ।

स्थानं—गोवर्धनदास-विश्रामकक्षम्

समयः—सायंसन्ध्या ।]

गोवर्धनदासः—

क्लान्तोऽत्यन्तं दिनसमटनाद् भास्करो रक्तचित्तः
प्राचीप्रेमस्मरणविधुरो भावनाभारलिप्तः ।
नक्षत्राली-हृदय-लिपिका-वर्जनैकान्तचिन्तो
नेत्रे मुद्रात्यहह झटिति ग्लापयित्वा हि सन्ध्याम् ।। ३३

सर्वत्र सन्ध्यादीपदानादिकारात्रिकञ्च प्रारब्धम् । अदूरतः—

सन्ध्याकुलाङ्गना वीक्ष्य शशाङ्कं सुस्मिताननम् ।
दीपशिखाच्छलाद्देवी विशति स्वनिकेतनम् ।। ३४

अहो ! इत्थं चरति सर्वत्र विश्वस्रष्टुः विधिः परमसुशोभनः ।

ॐ श्रीहरे ! सर्वेषां मङ्गलं भूयात्, सर्वे सन्तु निरामयाः । मम आबाल्यशक्तिदायिनी प्रणयिनी सहधर्मिणी कथं वाऽद्य मह्यं सान्ध्य-प्रणामविज्ञापने चिरायते ?

[त्वरितं प्रविशति गोवर्धनपत्नी]

गोवर्धनपत्नी—सर्वेषां मङ्गलं भविष्यति सत्यं—किन्तु मम मङ्गल-विषये भवान् किं करिष्यति ? मम एकमात्रः सन्तानो रघुनाथः स्नान-पानादिविषये उदासीनो नियतम् अन्तर्गूढरसास्वादनरत इव लक्ष्यते । कियद्दिवसपर्यन्तं दिवसस्यान्तिमभागे कदापि वा सायंसन्ध्यायाः पश्चादेव गृहं प्रत्यावर्तते । किं संघटितम्, नाहं जाने ! अद्यत्वेऽपि नासौ प्रत्यागतः । किं करोमि मन्दभाग्या ?

गोवर्धनदासः—प्रिये ! पुत्रो मे धीरः स्थिरः मातृपितृभक्तः सर्वजन-

भक्तः सर्वजनप्रियः सर्वेषां नयनमणिरिव राजते। तस्य हेतोः कथम् आत्मानं मन्दभाग्यं मन्यसे ?

गोवर्धनपत्नी—आर्यपुत्रस्य कोमलहृदयत्वादित्थं संघटिष्यत एव। भवतु, एकमात्रः पुत्रोऽस्माकं रघुनाथः। किन्तु अत्यल्प-वयस्कोऽपि असौ वृद्ध इव आचरति चेत्, यथायथं गार्हस्थधर्मं न परिपालयति चेत्—कथं नासौ भवता तिरस्करणीयो भवेत् ?

गोवर्धनदासः—प्रिये कथं मया तिरस्करणीयः ? त्वं जननी एव स्वयं कथं न तिरस्करणसमर्था असि ? कदापि नाहं वाधा भवेयम्।

गोवर्धनपत्नी—वाधायाः कः प्रश्नः ? भवतः पुत्रो भवतव शासनीय इति मे मतम्। अतिमात्रकस्नेहप्रदर्शनहेतोः अस्य चापल्यं वर्धत एव। विशेषतः, शरीरादिविषये उपेक्षाऽवश्यमेव निवारणीया।

गोवर्धनदासः—अतिमात्रस्नेहप्रदर्शनमित्यत्र युक्तिरास्ते न वा नाहं जाने। मम अग्रजस्यापि सन्तानो नास्ति इति कृत्वा समग्रपरिवारस्य एष एक एव सन्तान इति ध्रुवमेव। तथापि पश्य, यस्य वार्षिकार्थागमो द्वादशलक्षमुद्रापरिमितः, तस्य विलासोपकरणानि अपरिमितान्येव। किन्तु कुत्र पुत्रस्य मे विलासव्यसनासक्तिः। भूयः—साक्षान्माधवीं माधवप्रियामिव गृहलक्ष्मीं पुत्रवधूमहं गृहमानीतवान्। किन्तु एतत्-सत्त्वेऽपि यदि तस्य हृदयं गृहासक्तं न भवति, किं रज्जुबन्धनेन ?

गोवर्धनपत्नी—नाथ ! एकमात्रतनयस्य मतिर्यथा संसारविषये भवेत्, तदर्थं सर्वे उपाया एवावलम्बनीयाः।

गोवर्धनदासः—किन्तु देवि, के ते उपायाः ? भोगविमुखस्य जनस्य कस्मै भीतिः ? विषयलालसाहीनात् निष्कामात् जनात सर्वथा भीतिरपि बिभेति।

गोवर्धनपत्नी—तत् किं नु करणीयम् ? (इति रोदिति)

गोवर्धनदासः—रोदनमेव नारीणां शान्तिस्थानम्। हतभाग्यानां पुरुषाणां न तु तदपि सुलभम्। अपि अस्मिन् विषये किमपि करणीयं नास्त्येव ? पुत्रस्य मे साम्प्रतिकदौर्मनस्यविषये अपि वधूमाता मे किमपि जानीयात् ? ज्ञायते कारणं चेत्, तत् अपसारणक्षमं भवति। (विचिन्त्य) भवतु वधूमातरमाह्वयामि।

(इति उच्चैः आह्वयति)॥

(ततः प्रविशति लज्जापटावृता रघुनाथपत्नी)

गोवर्धनदासः—परमादरिणि मातः! जानास्येव किल पुत्रादपि पुत्रवधूः श्वशुरस्य अधिकादरस्थानं भवति। कीदृशं स्नेहबन्धनं तदिति न केनापि प्रकाशयितुं शक्यते। भिन्नात् परिवारात् भिन्नात् परिवेशाद् आगत्य काचन कन्यका केन अनिर्वचनीयेन उपायेन श्वशुरपरिवारस्य सर्वस्य हृदयं वशीकरोति ? कथं च सा श्वशुरस्य चक्षुस्तारका इव सततं राजते ? यथासीत् यशोधरा गोपा महाराजशुद्धोदनस्य. मातः! त्वमपि तथा मे।

रघुनाथपत्नी—पितः! सातिशयं सौभाग्यशालिनी अहं यत् मम श्वश्रूदेवीं भवन्तं च मातापितृरूपेण प्राप्तवती। यथा भवतां स्नेहरसोपचयात् सार्थकजन्माऽहं भवेयं, तदर्थं भवत्सकाशे आशीर्वादान् प्रार्थये।

गोवर्धनदासः—मातः! तवाभिलाषं जानाम्येव। किन्तु ज्ञातव्यमस्ति मे किञ्चन त्वत्सकाशात्। जानासि किल रघुनाथः अस्माकमेक एव पुत्रः। स नितरामुदासीनो भवेच्चेत् मम परमसमृद्धः परीवारो न केवलं विपद्येत, त्वमपि आवयोरवर्तमानतासमये एकाकिनी विपत्स्यसे।

गोवर्धनपत्नी—यद्यपि बाल्ये वयसि न बुध्यसे, जानीहि फलमस्य अवश्यमेव भयावहं भविष्यति।

गोवर्धनदासः—जननि! मातुर्वचनेन न बिभिहि। किन्तु रघुनाथो

यथा संसारविषये त्वद्विषये च उदासीनो न भवेत्, तथावश्यमेव करणीयम् ।

रघुनाथपत्नी—पितः ! भवादृशस्य पितुराज्ञा मयावश्यमेव पालनीया । किं मया करणीयं, कृपया आदिशतु ।

गोवर्धनदासः—मया प्राथम्येन ज्ञातव्यं—कथं पुत्रो मे सदा उदासीन इव लक्ष्यते इति ?

रघुनाथपत्नी—पितः ! स्वल्पसमयावसरेऽपि पतिर्मे हरिदासठक्कुरप्रभुं प्रति परं समासक्तो जातः । निरन्तरं तस्य दर्शनाय उत्कण्ठितः तदनुसरण-क्रमेण बहिर्याति, प्रत्यागमनादिविषयेऽपि विमनस्को भवति । पतिर्मे साम्प्रतं केवलं ध्यायति—कदा भूयोऽपि तं पश्यामि, कदा भक्तिसमुद्रवारि पर्याप्तं निपीय धन्यो भविष्यामि, जगतः सेवायाम् आत्मानं नियुज्य महात्मप्रसादं लप्स्य इति ।

गोवर्धनदासः—किन्तु किं स कर्तुमिच्छति—तद्विषये मातः ! किमपि जानासि ?

रघुनाथपत्नी—पत्युर्मे एष एव महान् आशयः—यदचिरेणैव कालेन जागतिकसुखं परित्यज्य श्रीकृष्णस्य वंशीध्वनिमहर्निशं श्रोतुं यथाशास्त्र-मात्मानं नियोक्ष्यत इति ।

गोवर्धनदासः—[स्वगतम्] स्वभाव एवष भक्तानाम्

विषयसुखविरागतः परेशे
धृतरतिरात्मपरप्रभेदहीनः ।
विषमिव कलयन्नशेषभोगं
यतिरिव भक्तजनो न मोदतेऽत्र ।। ३५ ।।

गोवर्धनपत्नी—त्वमित्थं सर्वं जानासि चेत् कथम् एतावत्कालपर्यन्तं मह्यं न निवेदितवती ?

रघुनाथपत्नी—मातः! अपि तत् मया करणीयम्? पत्युर्मे यदभिलषितं, तत् तेन स्वयमेव वक्तव्यम्।

गोवर्धनदासः—साधु, मातः साधु—त्वं सुष्ठु उक्तवती। किन्तु अद्यत्वे मत्पुत्रस्य विषयौदासीन्यविषये प्रतीकारनिर्धारणसम्पर्कि किमपि ते वक्तव्यमास्ते वा?

रघुनाथपत्नी—पितः! कथं प्रतीकारो नाम? श्रूयते किल लक्षजन्मसाधनफलत एव अहैतुकी भक्तिर्जायते। तादृशभक्ते-रधिकारी मम पतिश्चेत् नाहं तस्य बाधा केनाप्युपायेन भवेयम्। पश्यतु तातः—

अपाला-मैत्रेयाप्रमुखमहिला वैदिकयुगे
परस्तादप्यासन् कति न विदिताः साधनपथे।
सजातीया भूत्वाप्यहमहह तासां परहिते
न कुर्यां चेत् किञ्चिद् धिगफलजनिं मां हतधियम्॥ ३६॥

गोवर्धनपत्नी—अस्या हेतोरेव मम सुवर्णचन्द्रः पुत्रो-ऽनासक्तो जातः। अयि संसारविमुखि! ईदृशस्ते मनोरथ आसीत् चेत्, कथं त्वं मद्गृहमागतवती?

गोवर्धनदासः—देवि, पुत्रस्नेहकातर्यात् मा एकस्य दोषं गुणं वाऽन्यस्य स्कन्धे स्थापय। इयं मे वधूमाता सती साध्वीशिरोमणिः, या पतिं विहाय जगति अन्यत् किमपि न जानाति। रघुनाथस्याशय एव अस्या अपि आशय इति अस्या वचनमर्मार्थः। तव कथनीयं यत् सर्वं स्वपुत्रं भण।

(पुत्रवधूमुद्दिश्य), त्वं मम कुलस्य श्रेष्ठमलङ्करणम्। त्वमसि मे श्रेष्ठा सम्पद्। भगवान् तव चित्ते दृढं बलमनाविलां शान्तिं च ददातु।

(ततः प्रविशति अपटीक्षेपेण हरिदासी)

हरिदासी—अहो एतादृश्या हृदयमेव प्रम-वृन्दावनं यत्र हरिर्नित्यं विलसति (इति गायति)

खेलत्-त्तणप्रभा स्फुरति मनोलोभा
नव-नील-नीरधर-क्रोडे ।
उच्छलोर्मि-माला नृत्यति सुमङ्गला
कलनादि-कालिन्दी-नीरे ॥ ३७ ॥

प्रतिध्वनिमय-कुहुः विलसति मुहुर्मुहुः
काल-कोकिल-कण्ठभाषे ।
हृदय-राग-रभसः सरति सुप्रकाशः
कृष्णालिगुञ्जनोल्लासे ॥ ३८ ॥

प्रोल्लसद्-रागरस- मधु-मधुरिमोल्लास-
सौन्दर्यैश्वर्य-विकाशः ।
कृष्णेऽरूपे त्वयि तथा भक्त-जन-जयि-
विश्वरूप-लावण्य-भासः ॥ ३९ ॥

नीरूप-निरञ्जन- निखिल-लोक-नन्दन-
लीलारस-बहुल-प्रकाशाः ।
तपोधन-तपोधन- श्रीकृष्ण-कमचरण-
नत-यतिविमल-जीवनाशाः ॥ ४० ॥

आविर्भव यतीन्द्रजीवन !
आविर्भव विमलविकासन !
यतीन्द्रविमल-शरण !
कमता-मधुर-मङ्गलानन
वसुधा-जन-मनोविमोहन
रम-राजीव-चरण ॥

[समाप्तो द्वितीयोऽङ्कः]

तृतीयः अङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(स्थानं कुलियाग्रामस्थ-दम्भपति-भौमिकस्य गृह-प्राङ्गणम्)

(प्रविशतः दम्भपति-भौमिकः, तस्य अनुचरः वाक्यवागीश-भट्टाचार्यश्च)

दम्भपति-भौमिकः—बन्धो ! अपि श्रुतं नवाव-वाहादुर-सगोत्रस्य हरिदासस्य माहात्म्यम्। एषः अदूरस्थ-शान्तिपुर-निवासी कमलाक्ष-शर्मा—यः हुहुङ्कारेण वसुन्धरां विदारयति शङ्कर इव उद्दण्डः ताण्डवं करोति च—स विश्वासान्धः नवद्वीपवासिनः सर्वान् पण्डितान् अवमत्य स्वीयपत्न्याः सीतादेव्या इच्छानुसारेण हरिदास-ठक्कुरस्य हस्ते मातृ-श्राद्धपात्रं दत्तवान्।

वाक्यवागीश-भट्टाचार्यः—कस्यचन श्राद्धपात्रम् एष प्राप्नोतु असौ वा अन्यो वा, तेन अभुक्तस्य मे किमायातं यातं वा ?

दम्भपतिभौमिकः—अहे कुम्भरेचक दिवा-पेचक वाक्यवागीश-भट्टाचार्य ! कथं ज्ञात्वाऽपि अज्ञवद् भाषसे ? ब्राह्मणानां माने खण्डिते, क्रोधे सञ्जाते वा किं संघटते, अपि तत्त्वया न ज्ञायते ?

वाक्यवागीश-भट्टाचार्यः—जानन्नपि किं करोमि ? प्राथम्येन मम उदरपूरण-मुखेन प्राणान् रक्ष। भुँइयानाम्ना ख्याते भूमिपतौ भौमिके त्वयि सति ब्राह्मणोऽभुक्तो मरिष्यामि चेत् सीतादेवी-पति-विषये केन साधम् आलपनं करिष्यसि ?

दम्भपति-भौमिकः—सत्यमेव नाहं जानामि कथमेष दर्पहारी कमलाक्षमिश्रः एतदर्थं स्वव्ययेन गङ्गातीरे गुम्फां वा क्षुद्र-साधनकुटीं वा निरमात्। तादृशे स्थाने चरमसुखेन तिष्ठतः अस्य अहङ्कारो हिमालयस्य गौरीशृङ्गमपि अतिक्रामति।

वाक्यवागीश-भट्टाचार्यः—भौमिकराजवंशतिलक कमलाक्षः मिश्रो

वाऽमिश्रो वा गुम्फां निर्माति न वा, क्षुत्पीडितं मे मस्तिष्कं न तत् निर्णेतुं शक्नोति। बुभुक्षोः स्मृतिशक्तिश्च स्वतःप्रणाशिनी। अपि गौरी-शङ्करशृङ्गं पलान्नशेखरम् ? तथा सति तत्राहम् अचिरादेव यामि।

दम्भपति-भौमिकः—(रोषपरायणः)

भो उष्ट्रोदर मरुसोदर ! अपि जठरं तव विश्वग्रासि ? साम्प्रतमेव पर्वतप्रमाणं भक्ष्यम् उदरीसात् कृत्वा भूयोऽपि गौरी-शङ्करप्रमाणं भक्ष्यशैलं प्रति उन्मत्तवद् धावसि ? जगति उदरमेव सर्वस्वं मा मन्यस्व। साम्प्रतं मद्विषयेऽवधानं देहि। सरल मे भाषितं कथम् अपार्थकं कदर्थकं वा करोषि ?

वाक्यवागीश-भट्टाचार्यः—राजप्रवर ! गौरीशङ्करप्रमाणम् अन्नकूटं न ते मदर्थम् ईप्सितं चेत् विन्ध्याचलप्रमाणं भक्ष्यमन्ततो व्यवस्थापय। मम उदरपूर्तेरनन्तरं सृष्टेः पूर्वतन-भाषयाऽपि भाषसे चेत् अहमनर्गलमेव सदुत्तरं दास्यामि।

भौमिकः—तव यथेच्छभक्ष्यं मया प्रतिश्रुतम्। मयि चावधानं देहि !

वाक्यवागीशः—सत्यम् ?

भौमिकः—सत्यं, सत्यं, त्रिसत्यम्।

वाक्यवागीशः—तत् कथय।

भौमिकः—पूर्वोक्त-विषयद्वयस्य उत्तरं देहि।

वाक्यवागीशः—प्रथमस्मिन् विषये सीतादेव्या इच्छा एव बलवती। महान्तो बहिरेव महान्तः, गृहे तु पत्नीसमक्षे काष्ठपुत्तलिकावद् आचरन्ति।

भौमिकः—अथ द्वितीये ?

वाक्यवागीशः—यस्मिन् यस्य हृदयं स्निह्यति, तद्विषये मितव्ययोऽपि अथवा कृच्छ्रव्ययोऽपि दानसागरो भवति।

भौमिकः—तद् बुद्धम्। वाक्यवागीश ! अन्यत् वाक्यं शृणु। जनाः कथयन्ति—स्वर्गस्था मायादेवी गभीररात्रौ मर्त्यधाम्नि समागत्य अस्मै हरेर्दासाय प्रेम निवेदयतीति।

वाक्यवागीशः—तत्र आश्चर्यं किम्? एतत् सर्वथा युक्तमेव—बन्धुभाग्यात्।

कमलाक्षहुहुङ्कारैः सर्वमेतत् सुशोभते।
महता मित्रतायोगाद् यशोराशिः सुविस्तरः ॥ ४१ ॥

(इति उच्चैर्हसति)

भौमिकः—कथम् इत्थं हससि? अपि काजि-गडाइ-खान-महोदयो देशात् पलायितः? अपि अराजको देशः?

वाक्यवागीशः—नहि नहि। तस्यैव स्वजातीयः किन्तु मुरलीधर-पादपद्मसेवको हरिदासो मायादेवीं विजित्य राजराजसिंहासन-मधिकरिष्यतीति मेऽट्टहासः।

भूयोऽपि शृणु। सम्भाव्यभोजनसमुत्सुकस्य मे वाक्यवागीश-भट्टाचार्यस्य मुखादेव शृणु—भक्तिसम्राजः कमलाक्षमिश्रस्य सौहार्दात् साम्प्रतमस्य हरिदासस्याश्रमपरिवेशात् सर्पा अपि सर्वलोकसमक्षमेव तस्य आदेशानुसारेण पलायन्त इति।

भौमिकः—तस्मात् सर्पा अपि अस्य बान्धवा अनुगा वा?

वाक्यवागीशः—अनेन व्याख्यानेन च हरिनामगद्गदमानसा जना न तोषमेष्यन्ति। वैपरीत्ये एतेषां सुखम्। पश्य—कमलाक्ष-मिश्रस्य अद्वैतनामपरिग्रहः केवलं भक्तिमार्गावलम्बनहेतोः। शङ्करस्य पन्थानं नासौ अनुसरति; तथापि अद्वैतनाम्नाऽसौ शोभतेतराम्।

भौमिकः—अनेन वैपरीत्येन किम्?

वाक्यवागीशः—बन्धो! दलसंगठनं कुरु। विना दलं किमपि नैव नैव च। दलं न चेत्—पददलितो भविष्यसि।

अस्मिन् युगे सुखं वाञ्छसि, हरिनामस्थालीं हस्ते कुरु, रसनां कुरु कृष्णनामलोलां, देहकम्पन-पूर्वकं लम्फझम्पं कुरु, सदलबलो धूलौ विलुठितो भव, चक्षुर्निपीड्य जलं निर्गमय। न केवलं जाङ्गलिकाः सर्पाः, परन्तु गृहस्थिता मनुष्यसर्पा अपि तव सन्निधिं परिहाय सागरपरपारं गमिष्यन्ति।

अहो! अदूरे सर्पवैद्यो डङ्कटङ्को याति। सर्पविषयेऽसौ पण्डितधुरन्धरः। तमाह्वयामि।

भौमिकः। वाढम्। तथा भवतु।

वाक्यवागीशः—भो भो डङ्कटङ्क! अत्र भौमिकराजभवने आगच्छ। भौमिकराजोऽद्यत्वे ते सर्पनृत्यदर्शक इति महत्ते सौभाग्यम्।

[ततः प्रविशति डङ्कटङ्कः तेन सह कूटभोग-गुम्फराज-समन्विता दर्शकाश्च]

भौमिकः—डङ्कटङ्क! साम्प्रतं हरिदासभयात् सव सर्पा देशदेशान्तरं गता इति श्रूयते। सर्पा अतः परं न प्राप्यन्ते चेत् तवार्थागमोऽपि शून्यस्थानं लप्स्यते।

डङ्कटङ्कः—आर्य! महात्मा हरिदासो न कदाचन कस्यापि हानिकारकः स्यात्। हरिदासात् हरिविद्वेषका मनुष्यसर्पा एव विशेषेण बिभ्यति; न सप्ताष्टहस्तप्रलम्वाकृतयः साक्षान्मृत्युदूता महाविषधराः कृष्णसर्पाः।

गुम्फराजः। अपि तत् कदापि प्रमाणीकृतम्?

डङ्कटङ्कः—सुष्ठुतया एव। अहमेकदा शुकमिव शिरसि हस्तामर्शेन सर्पं लालयन्तं हरिदासमपश्यम्।

गुम्फराजः—अहमपि प्रभवामि तत् कर्तुम्।

डङ्कटङ्कः—तव गुम्फराशिरेव तत्र प्रमाणम्। तत् आगच्छ।

गुम्फराजः। [सोत्फुल्लम्] तथा तथा। [स्वगतम्] सर्पवैद्यस्य

पुरतो भयं किम् ? विशेषतस्तु उत्पाटितविषदन्तैः सर्पैरेव एते क्रीडन्ति। तत्र यथा हरिदासस्तथाऽहमपि।

डङ्कटङ्कः— [स्वगतम्] महामूर्खस्य अस्य परवञ्चन-प्रवृत्तिः खलु बलवती। अचिरेणैव एषोऽस्याः फलं लप्स्यते।

[विषधरान् सर्पान् भाण्डमुक्तान् कुर्वन् गायति]

स्फूर्तितो नृत्यत मम सर्पा विषधराः।

संसारविलवासिनः सदा छलावलम्बिनः

दुग्धाहाराः समधिकमारणतत्पराः ॥

युष्मत्तोऽतिभयङ्करा द्विपदा भुजगाकारा

बन्धुनाशकरा विश्वकारामराः ॥ ४२ ॥

बन्धुवर-कृष्णसर्पाः सव चरत सदर्पाः

नरसर्पान् मारयत पृथ्वीशुभकराः।

कालीयदमनकृष्णः गोपिकाहृदयकृष्णः

वदत कृष्ण हरिकृष्ण सर्वपापहराः ॥ ४३ ॥

(ततः सर्पाः पापिजनान्वेषणरता इव इतस्ततो गुम्फराजाभिमुखं च यान्ति)

डङ्कटङ्कः—आगच्छ रे गुम्फराज ! अर्पय शिरसि करं सर्पस्य, यत् त्वया प्रतिश्रुतम्।

गुम्फराजः—(स्वगतम्) हन्त सविषाः सर्पाः। किम् इदानीं करिष्यामि। डङ्कटङ्क एवात्र शरणम्। (प्रकाशं) भ्रातर्डङ्कटङ्क ! ईर्ष्यालुना यन्मयोक्तं तत् क्षन्तव्यम्, प्राणान् रक्ष— न कदापि अतः परं कस्यचन अनिष्टमभिलषिष्यामि, कुत्सनं च करिष्यामि (इति पादयोः पतति)।

डङ्कटङ्कः—(सर्पान् संहृत्य) एवमेव भगवतो विधिः।

आत्मोदरभरणविक्लवाः सर्वे एव वयम्। तथापि बुद्धिविक्लवाः

कथं स्याम। भो भद्रमुखाः! भवतामेव पारत्रिकमङ्गलार्थं किञ्चिद् ब्रवीमि, अवधार्यताम् –

नामाचार्यो हरेर्दासो ब्रह्मा स्वयमुपागतः।
लीलां पूर्वामनुस्मृत्य स्वप्रतिज्ञानुसारतः ।।४४।।

[निष्क्रान्ताः सर्वे]

द्वितीय दृश्यम्

(फुलियायां गङ्गातीरम्। प्रविशति हरिदासः)

हरिदासः—'कलौ संकीर्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ।।' इति श्रीमद्भागवते उक्तम्। न केवलं नाम्नां जपः, परन्तु संकीर्तनमपि भागवतस्य अभिप्रेतम्। हे देवकीनन्दन शङ्खचक्रगदापद्मधारिन्! कदा नु प्रेम्णो महादेवतास्वरूपस्य भवतः पुनरवतारो भविष्यति। यत्प्रभावेण जगत् सर्वं सङ्कीर्तनपवित्रं प्रेमाकुलितं भक्तिविप्लावितं च भविष्यति ?

(ततः प्रविशति कश्चन पथिचारी भक्तगायकः)

महती भक्तिलता बीजादङ्कुरिता
प्रेमिक-हृदयोद्याने।
श्रवण-कीर्तन-वारि-निषेक-सुख-प्रसारि-
करा विश्वास-पवने ।। ४५ ।।
तलातल-रसातल-भूतल-नभस्तल-
धाविनी गहनगहने।
बद्धमूलाऽतले कुसुमिता भूतले
सुरभिता दिव्यभुवने ।। ४६ ।।
एहि भक्तिकाये जननि विष्णुमाये
विहरेह जगदरण्ये।

शीर्ण-लतिकाकुल—शोषित-द्रुमदल-
राजिते क्षीणपुण्ये ॥ ४७ ॥
यमुनातट-विहारि—मुग्ध-मुरलिधारि-
किशोरि गङ्गा-पुलिने ।
युगलनर्तनपरा नीलिम-द्युतिहरा
कुरु कृपां त्रिभुवनजने ॥ ४८ ॥

[संगीतावसाने हरिदासो गर्जति, रोदिति, हसति च—सवथा प्रभुः अष्टसात्त्विकलक्षणोपेतो जातः]

[गायन् भक्तः शनैः शनैः बहिर्गच्छति]

[अन्यतः प्रविशति राजपुरुषद्वयम्]

प्रथमराजपुरुषः करिमः—अयं हरिदासः। कथमसौ उन्मादवद् आचरति ?

द्वितीयो रहिमः—न जानासि, अस्य साम्प्रतं भावो जातः—अर्थात् साम्प्रतम् अस्य मूर्च्छामाश्रित्य अन्येऽपि केचन समममर्माणः भूतले 'गड गड-गड गड" लुठन्तो धूलिधूसरिता भूत्वा स्वर्गस्य सोपानं सुखगमनं करिष्यन्तीति ।

प्रथमो राजपुरुषः—किन्तु भ्रातः ! अस्य रूपे तु कुत्रापि कापटिकता न दृश्यते। पश्य—

कर्णान्तपर्यन्तविसारि चक्षुषो-
युगं निकामं हसतीव सन्ततम् ।
विभाऽप्यपूर्वा वदनेऽरुणोदये
दिशश्च पूर्वां मलिनीकरोत्यलम् ॥ ४६ ॥

द्वितीयो राजपुरुषः—राजपुरुषो भूत्वा मा प्रेमपरवशो भव। सम्राजो हुसेनसाहस्य आज्ञानुसारेण अचिरादेनं करश्रृङ्खलया निबध्य कारागारं चल ।

प्रथमो राजपुरुषः—किन्तु पश्य रहिम, कथं सर्वेषामेव समवेतानां

जनानां चक्षूंषि अश्रूणि वर्षन्तीव। महतः प्रति मानवानाम् आन्तरिकी श्रद्धा स्वाभाविकी एव।

द्वितीयो राजपुरुषः — भ्रातः करिम! नैष समयः पर्यालोचनायाः। निर्दिष्टं कर्म कुरु; अन्यथा कार्यहानिर्भविष्यति, प्राणा अपि विपत्स्यन्ते

प्रथमो राजपुरुषः— प्रथमतः—जनता महत्तरा अचिरेणैव भविष्यति। द्वितीयतः—एष साधुः पलायिष्यते चेत्, आवां दण्डार्हौ भवावः इति ते भीतिकारणम्। [स्वगतम्] अहो! मानवचरित्र-निर्णय-विषये जनः सर्वथा स्व-चरित्रानुसारि एव चिन्तनं करोति।

यं तावदेको मनुते ह्यसाधुम्
अन्यश्च साधुं तमवति लोकः।
स्व-स्व-स्वभावानुगतं परेषां
जनश्चरित्राङ्कनमातनोति ॥ ५० ॥

[रहिममुद्दिश्य] भ्रातः रहिम! भीतिकारणं तत्र न। सागरवदुद्वेलितजनतायाः प्रशमनेऽस्ति अस्य शक्तिः। पश्य —

अमर्त्यसुलभेनोपादानेनामुं विनिर्मितम्।
वृथा नानुसरन्त्येते प्रभावोऽस्य तथाविधः ॥ ५१ ॥
नायं पलायिता जातु चौरादिरिव पामरः।
न बहिर्दृष्टिपातेन ज्ञेयश्चैवंविधो जनः ॥ ५२ ॥

द्वितीयो राजपुरुषः —करिम! स्वकर्तव्यविषयेऽवहितो भव। आवामग्रे सरावः।

[हरिदासमुपसृत्य] भो नर्तनपर साधोः! राजाज्ञानुसारेण साम्प्रतं त्वया शृङ्खलितकरेण अस्माभिः सार्धं राजसकाशे गन्तव्यम्।

जनताया एकः—किन्तु कथम्? कोऽस्य महात्मनो दोषो यदेष कारागारं नेष्यते। अस्य गमन-प्रतिरोधं वयं करिष्यामः।

हरिदासः—सुधियो भक्ताः ! रोषणपरता भवत्सु न युज्यते । राजादेशः परिपालनीय आस्ते । अपि च—

कारागारनियन्त्रणं निरपराधस्यापि चौरादिवत्
सम्राजे यदि रोचते नहि ततो हानिः कनीयस्यपि ।
कारायामपि नामकीर्तनमहं शक्नोमि कर्तुं चिरम्
उच्चैरुच्चरितं करिष्यति हरेर्नामाशु पापक्षयम् ॥ ५३ ॥

[ततः शान्ताः सर्वे हरिदासस्य पादरजांसि गृह्णन्ति ।]

हरिदासः—(आशीर्वादपुरःसरम्) भ्रातरः ! मा कदापि विषण्णतां भजत ।

यावत्यस्तु विपद् घोरा क्षयस्तस्या न दुर्लभः ।
गगनं तमसाच्छन्नं सूचयत्यरुणोदयम् ॥

घनतमसाच्छन्नं नभश्चेदचिरेणैव अरुणोदयो भविष्यति । निरन्तरं हरेर्नाम जपत । परमकरुणामयो भगवान् अचिरेणैव जगत्पापं हर्तुं परिकरैः सार्धं समवतरिष्यति ।

[अश्रूणि विसृजन्तः सर्वे हरिदासं परिवेष्ट्य हरिनाम कुर्वन्ति । परमानन्दितो हरिदासोऽपि नृत्यति]

रहिमः—[करिममुद्दिश्य] करिम ! कथं तूष्णीं तिष्ठसि ? राजानुशासनं परिपालयाव आवाम् ।

करिमः—तस्मिन् विषये वाधा का ? एष महाजनः स्वयमेव राजद्वारं गमिष्यति । अहो माहात्म्यं महापुरुषसंसर्गस्य । अहमपि सर्वकल्याणमयं हरेर्नाम कर्तुमुत्सहे ।

हरिदासः—(प्रहरिद्वयमुद्दिश्य) किमिति गमने विलम्बः क्रियते ? (जनतामुद्दिश्य) भवन्तः केवलं हरिनामजपनक्रमेण भगवन्तं गोलोकधाम्नोऽत्र आनयन्तु ।

(निष्क्रान्तौ हरिदासं गृहीत्वा प्रहरिणौ)

तृतीय-दृश्यम्

(कारागारम्। ततः प्रविशति हरिदासः द्वे वन्द्यौ च)

प्रथमवन्दी—अहो आजानुलम्बितौ बाहू ; कमललोचने च अस्य।

द्वितीयवन्दी—पश्य, पश्य देवस्य सुमनोहरं वदनं चन्द्रम् इव अनुपमम्। कारागारमिदं महातीर्थं जातम् अस्य महात्मनः पादरजः-स्पर्शहेतोः।

प्रथमवन्दी—सत्यमेव तत्,

कारागारं वरागारं पादस्पर्शान्महात्मनः।
चामीकरायते लोहं स्पर्शात् स्पर्शमणेर्ध्रुवम्॥ ५४॥

[वन्दीद्वयं हरिदासमुपसृत्य प्रणमति]

हरिदासः—यादृशी अवस्था भवतां साम्प्रतमास्ते, तादृशी चिराय तिष्ठतु इति मे आशीर्वादः। [इत्युक्त्वा हरिदासो मधुरं हसति]

वन्द्यौ—(सविस्मयं हरिदासम् अवलोक्य) देव ! न वयं कदापि कारामुक्ता भविष्यामः ?

हरिदासः—शृणुत कारागारवासिनः सर्वे सावधानम्। साम्प्रतं कारागारनिरुद्धानां भवतां सर्वेषां मनांसि भगवत्पादपद्मा-राधनरतानि वर्तन्ते। अन्तःकरणेषु भवतां न विद्यते हिंसा ; बलवीर्यादिविषयेऽपि नास्ति अपप्रयोगप्रवृत्तिः। पुनः, कारामुक्तानां भवतां श्रीकृष्णानुरागोऽपि ह्रासं गमिष्यतीत्यास्ते मे आशङ्का। अतः एतादृशम् आशीर्वादमहं कृतवान्।

एका वन्दी—किन्तु भवतां क आशयः ?

हरिदासः—व्याजाशीर्वादस्य मे गूढार्थं एतादृगेव। भवत्सम्पर्कि मम अभिप्रेतमेतत्—यत् कृष्णे भवताम् आस्तां मतिः ; कलौ

जगत्तारणाय हरिनाम विना नास्ति कश्चन उपायः। [स्वगतम्] अहो जगत्तारणस्य भगवतो महाप्रकाशः कदा भविष्यति !

[स्तुवन्ति कारागार-वासिनः सर्वे]

चतुर्थं दृश्यम्

[विचारालयः]

[फुलिया-शान्तिपुरम्। प्रविशतः काजिः "गोडाइ", मुलुकपतिश्च]।

गोडाइ-काजिः—सुरत्राण ! विचाराधीनो हरिदासः जन्मना महम्मदीयः। भवति राज्यं शासति कश्चन महम्मदीयो हिन्दुधर्म प्रचारयति अथच राज्यशासनकर्तृपक्षः किमपि न करोति चेत्—अन्येऽपि महम्मदीयाः पवित्रम् इसलामधर्मं परित्यज्य हिन्दुधर्मं समाश्रयिष्यन्ति। एवं क्रमेण 'माहम्मदो धर्मः समूलम् उच्छेत्स्यते। तस्मात् येन तेन प्रकारेण अस्य हिन्दुप्रीति-वर्जनं विधातव्यम्।

मुलुकपतिः—तत् किं भवतोऽभिलषितम्।

गोडाइ-काजिः—एष हरिदासः प्राथम्येनास्माभिः वर्तमानमतत्यागाय अनुरोद्धव्यः। तद्विषये तस्य मतदार्ढ्यं दृश्यते चेत् सर्वराष्ट्रहिताय असौ अवश्यमेव मर्त्यलोकादपसारणीयः।

मुलुकपतिः—तत्रापि कः प्रकारो भवताम् इष्टः ?

गोडाइ-काजिः—श्रूयते किल प्रथमे द्वितीये वा हट्टस्थाने वेत्राघात-जर्जरितो जनः प्राणानचिरेणैव त्यजतीति। अयम् एवमपि न म्रियते चेत् अस्य हरिदासस्य द्वाविंशति-हट्टस्थानेषु वेत्राघातादेशो भवता करणीयः।

मुलुकपतिः—अये, हरिदासम् आनय।

[हरिदासमानयति राजपुरुषः]

[हरिदासः परमनिर्भीक उच्चैर्हरिनाम करोति]

मुलुकपतिः। (हरिदासमुद्दिश्य) किं ते नाम ?

हरिदासः—बन्धवो मां "हरिदास" नाम्ना आह्वयन्ति।

गोडाइ-काजिः—राजन्! एष जन्मना महम्मदीयः। किन्तु मति-भ्रमेण हिन्दुधर्ममभ्यस्यति।

मुलुकपतिः—भो साधो! धर्मीयजीवनमेव तुभ्यं रोचते चेत् महम्मदीयशास्त्रानुसारेण तद् आचर। कथं धर्मान्तरग्रहणम् ?

(हरिदासः—उच्चैः विष्णुमाये! विष्णुमाये! इत्युक्त्वा हसति)

मुलुकपतिः साधो! श्रूयताम्, ब्रवीमि ते पथ्यम्—

सद्वंशजन्मा प्रतिभाति मे भवान्
कथं कलङ्कं स्वकुले विलिम्पसि।
अथास्ति धर्माचरणे परा रति-
र्भज प्रशस्तां स्वकुलोक्तपद्धतिम्॥ ५५॥

अपिच

इह-परसुखलिप्सुर्नाचरेदन्यधर्मं
निजनिजकुलधर्मे श्रद्दधानः सदा स्यात्।
कलयति परधर्मं मानवे राजरोषः
पतति शिरसि घोरस्तस्य चाल्लाहरोषः॥ ५६॥

अथ यः कश्चनानाचारः त्वयाऽनुष्ठितः, तस्य हेतोः "कलमा" उच्चारणपूर्वकं प्रायश्चित्तं कुरु।

हरिदासः—(उच्चैः) विष्णुमाये! विष्णुमाये!

गोडाइ-काजिः—(स्वगतम्) कीदृगयं राजा ? अभविष्यं चेत् अहं राजा, एतावता कालेन अहमेनम् असिना परलोकं प्रैषयिष्यम् [इति रोषं प्रकटयति]।

मुलुकपतिः—साधो! अन्यधर्मीयमेतन्नाम नात्र उच्चारय।

हरिदासः—गौडेश्वर! राजन्! कथम् अन्यधर्मीयं नामेति। नामरूपेण तदेकमेव ब्रह्म सर्वेषां हृदयानि परिपूर्य विराजते।

विग्रहधारी तत् नाम एव हरिः, कृष्णः नारायणः, भगवान्, अन्तरात्मा, परमपुरुष इति च शब्द्यते।

नामात्मना ब्रह्म तदेकमेव
हृत्पुण्डरीके निहितं नराणाम्।
सविग्रहं तत् खलु नामधेयं
कृष्णादिशब्दैर्मुनिभिः प्रयुक्तम्॥५७॥

महम्मदीयाः पुनः तं हरिमेव आल्लाह् इति कथयन्ति। हिन्दूनां वेदपुराणेषु यद् ब्रह्मतत्त्वं, कोराणेऽपि महम्मदीयानां तदेव समं तत्त्वं आल्लाह् इति।

वेदादिषु यदार्याणां ब्रह्मतत्त्वं प्रतिष्ठितम्।
महम्मदीय-कोराणे तदेवाल्लाह् निगद्यते॥५८॥

गोडाइ-काजिः—मा मा एवं भण। शान्तं पापम्। मुलुकपते! सर्वथा असहनीयमेतत्।

मुलुकपतिः— (जनान्तिकम्) किन्तु विचारालयमानीतस्य अस्य वक्तव्यम् अस्माभिः श्रोतव्यमेव। (हरिदासमुद्दिश्य) स्वाभिमतं प्रकाशय।

हरिदासः—मन्मतेन एकस्यैव प्रभोर्गुणावली रुचिभेद-हेतोः विभिन्नदेशेषु विभिन्नशास्त्रकारैर्बहुधा कीर्त्यते। हरेर्नाम्नि मे रुचिः। रुचिभेदानुसारेण अन्यः कश्चन नामान्तरं गृह्णाति। नामसु एव भेदः, वस्तुतस्तु तत्त्वमेकमेव। तस्मात् यथा श्रीकृष्णो माम् आदिशति तथैव अहं चलामि।

गोडाइ-काजिः— (सरोषम्) महम्मदीयशासिते देशे न तद् भवितुमर्हति!

हरिदासः— महम्मदीयशासिते देशे बहवो हिन्दवो महम्मदीयाः सञ्जाताः। ब्राह्मणा अपि। तत्र हिन्दुभिः किं प्रतिविधानं क्रियते? धर्मपरित्यागार्थं किं प्रतिविधानं भवद्भिर्वा कृतम्?

राज्यशासनकर्तृपत्तो धर्मविषये न भिन्न-भिन्नपद्धतिम् अनुसरेत्।

मुलुकपतिः— (स्वगतम्) एतस्य मतं समीचीनमेव।

हरिदासः—इत्थमेव मे विचारः। यदि मेऽपराधो विद्यते, शास्तिरवश्यमेव विधेया।

मुलुकपतिः—साधो! तथापि हरेर्नाम त्वया वर्ज्यताम्। अन्यथा एते काजिमहोदयाः तव शास्तिविधानम् अवश्यमेव करिष्यन्ति।

हरिदासः—मुलुकपते! भगवान् एव शास्ता। हरिर्मे शास्तिं वाञ्छति चेदवश्यमेव तथा भविष्यति। किन्तु यद्यप्यहं खण्डशः कुट्टितो भवेयं तथापि नाहं कदापि हरिनाम त्यक्ष्यामि।

मुलुकपतिः—काजिवर! किम् अधुना करणीयम्?

गोडाइ-काजिः — (सरोषम्) नैष दयाभाजनम्। एनं द्वाविंशतिहट्टस्थानेषु वेत्राघातैर्जर्जरितं कृत्वा शमनधाम्नि प्रेषयतु भवान्।

मुलुकपतिः—यथा काजिमहोदयस्याभिमतं तथा भवतु।

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

(इति तृतीयाङ्कस्य चतुर्थं दृश्यं समाप्तम्)

पञ्चम-दृश्यम्

(द्वाविंश-हट्टस्थानम्। समयः—मध्याह्नः। प्रविशन्ति वेत्राघातजर्जरितं शोणिताप्लुतं हरिदासमादाय राजपुरुषाः)

राजपुरुषः—एतदेव द्वाविंशहट्टस्थानम्। एकविंशति-हट्ट-स्थानेषु निरन्तरमानुषिकप्रहारो निरर्थको जातः। (अन्यान् राजपुरुषान् उद्दिश्य) अन्ततः स्वप्राणरक्षार्थमपि अस्य प्राण-संहारोऽवश्यमेव विधेयः। अन्यथा वयमेव राजरोषाद् वध्या भवेम।

(हरिनामजपरतं हरिदासं राजपुरुषा निर्दयं प्रहरन्ति)

[गायतः कस्यचन भक्तस्य प्रवेशः]

(सङ्गीतम्)

अहे राजपुरुष शमनकिङ्कर
जीवदेहरक्षाकर-वायुरयमन्तश्वरः
नितरां कृष्णादेशाचलनतत्परः
वृथा मूढ तव वेत्रप्रहारः ॥ ५९-६० ॥

यथा मध्याह्न-भास्करः सदा खरतापधरः
स्तथा हरेर्दासवरः नित्यं नामजपपरः
प्रजापतेरवतारः हरिभक्ति-रसाधारः
हनुमत्-प्रह्लादापर-भक्तशत-प्रेमसारः
वृथा मूढ तव वेत्रप्रहारः ॥ ६१-६२ ॥

श्रीराधिकावर्णहरो जाह्नवी-तट-विहार-
विष्णुमायाचित्तचोर-चिर-ममताभाण्डारः
हरिदासः साधुवरः मुरारेरन्तिकचरः
भयङ्करशमनकिङ्कर परिश्रमस्तेऽसारः
वृथा मूढ तव वेत्रप्रहारः ॥ ६३-६४ ॥

एष हरिनामेश्वरः नामदानव्रतधरः
फुलियास्थित-मुनीश्वरो बहन्नेत्रजलधारः।
लक्षभक्त-पुरःसर-भक्तिविश्वाससागरः
साम्प्रतं नातिदूरो द्वापरलीलाचतुरः
कलियुगावतारे चैतन्यसुन्दरः
वृथा मूढ तव वेत्रप्रहारः॥ ६५-६६॥

हरिदासः—[स्वगतम्] भगवन् एतेषां जीवानां दयस्व एते नापराधिनः। यदि अपराधः कस्यापि स्यात्, स मम एव।

(उच्चैर्हरिनाम करोति)

राजपुरुषः—अहो महद् आश्चर्यम्। प्रहार-जजरितोऽपि नासौ प्राणान् त्यजति। ततो गङ्गाजले हरिदासं निक्षिप। येन केनाप्युपायेन अस्य मरणं ध्रुवमेव विधातव्यम्।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

समाप्तः तृतीयः अङ्कः।

चतुर्थः अङ्कः

प्रथम-दृश्यम्

[नदीयायां महाप्रभोराविभावः ।
अद्वैताचार्य-हरिदासयोरानन्दनृत्यम्]

अद्वैतप्रभुः ।

शृणु भ्रातहरिदास अद्यावधि तव दासः
तव हेतोस्तमोनाश-शशाङ्कोदयः ।
श्यामनाम पुण्यधाम पूर्णस्तव मनस्कामः
गोलोकविहारिहरि-वासनानिलय ॥ ६७ ॥
महानन्दो नन्दसुत-नदीयोदयः
पौर्णमासीपूर्णशशिग्रहण-विलयः ॥ ६८ ॥
अहो तमोराजिक्षय-चन्द्रिकोदयः ।
कलिकालभक्तकोटेरानन्द-विजयः ॥ ६९ ॥

हरिदासः ।

अहं दासानुदासः त्वं विश्वजनाश्वासः
हरिदासस्तव दासो युगयुगदासः ।
भक्त-लक्ष-कोटीमय- सद्यःकृपादानलय-
भुवनैकसमाश्रय-नदीयाविलासः ।
तव हेतोः प्रभुवरसुन्दर-प्रकाशः ॥ ७० ॥

अद्वैतप्रभुः ।

नामाचार्यहरिदासः नामभाषसमुल्लासः
हरिप्राणसुखोच्छ्वासप्रफुल्लविकाशः ।
पापलेशसदात्रासः परज्योतिर्नित्यभासः
विष्णुशक्तिचित्तवासः भक्तजनदासः ॥ ७१ ॥

हरिदासः ।

सताण्डवो हुहुङ्कारो धरणिवक्षोविदारः
सुदृढस्तव-विश्वासः परमविस्मयः ।
भक्तिसुरधुनीधारा सर्वपापतापहरा
मरुभूमिसारकरा त्वदेकसञ्चयः ॥ ७२ ॥

[अद्वैतप्रभु-हरिदास-नृत्यकाले अन्येषां भक्तानाम् आगमनम्]

(सर्वे गायन्ति)

जय जय जय जय नन्दसुत जय ।
जय जय जय जय महाभाव जय ॥
जय जय जय जय भक्तगण जय ।
पूर्णग्रासव्यपदेश-पूर्ण-चन्द्रोदय
जय जय जय ॥ ७३ ॥
नदीयायाः पूर्णचन्द्र जय
जय जय नन्दसुत जय

अद्वैतप्रभुः—(सर्वान् उद्दिश्य) राहुमुक्तोऽद्यत्वे पूर्णचन्द्रो धरण्यां पुनः विभाति । अतो वयं सर्वे गङ्गायां ग्रहणस्नान-तर्पणादिकं कुर्मः । क्रमेण दूरं गमिष्यति घनतमः ; जगत् पापमुक्तं भविष्यति ।

(सव निष्क्रान्ताः)

चतुर्थाङ्कस्य द्वितीयदृश्यम्

(कुलीनग्रामः—ततः प्रविशति हरिदासः)

हरिदासः—साम्प्रतमहं भ्रमणव्यपदेशेन शान्तिपुरधामतः कुलीन-ग्रामं यातुकामः अत्र आगतोऽस्मि। कोऽयं ग्रामः समृद्ध इव प्रतिभाति ?

(प्रविश्य) ग्रामिकः—(हरिदासमुद्दिश्य) प्रभो ! भवान् कुत्र गन्तुमिच्छति। अपि भवतः किञ्चित् साहाय्यं कर्तुं प्रभवेयम् ?

हरिदासः —हरे कृष्ण। तव शुभानुध्यानं मां विशेषेण प्रीणयति। अस्मात् कियद्दूरः कुलीनग्रामः ?

ग्रामिकः—अयमेव कुलीनग्रामः ?

हरिदासः— [स्वगतम्] प्रथमदृष्ट-ग्राम-वासिन आचरणादेव तन्मया ज्ञातम्। [ग्रामिकमुद्दिश्य] कियद्दूरं मालाधरवसोर्गृहम् ?

ग्रामिकः—देव ! अदूरे एव तत्। भवता साकं गच्छता मया तत् प्रदर्श्यते। [उभौ अग्रेसरीभवतः)

ग्रामिकः—(गृहद्वारं गत्वा) देव ! एतदेव। (ग्रामिको निष्क्रान्तः)

हरिदासः—(स्वगतम्) अहो ! एतदेव तत् पवित्रस्थलं यत्र मालाधर-वसुमहोदयः "श्रीकृष्णविजयग्रन्थं" लिखितवान्। श्रूयते किल तस्य पुत्त्रोऽपि परमभक्त इति। भवतु, गृहस्थम् आह्वयामि। (प्रकाशम्) कोऽत्र सन्निहितः ? गृहस्वामिनो दर्शनं याचे।

सत्यराजः—(गृहाभ्यन्तरादागत्य हरिदासमवलोक्य स्वगतम्) अहो सौम्यता वपुषः !

अपार्थिवी विभा नेत्रे वदनं कोमलोज्ज्वलम्।
मन्ये स्रवति सर्वाङ्गाद् अस्य भूतानुकम्पिता ॥७४॥

नूनं महापुरुषेणानेन भवितव्यम्। तत् पृच्छामि। (प्रकाशम्) ननु को भवान् ?

हरिदासः—मां वैष्णवदासानुदासं हरिदासं जानीहि ।

सत्यराजः—स्थाने खलु मे वितर्कः। अहो सुप्रभाता अद्य मे रजनी, यदाकाङ्क्षणीयदर्शनो भवान् दृष्टः। देव ! भवन्तं वन्दे ।

हरिदासः—अहो, परममनोरमो युष्माकं ग्रामस्य परिवेशः। अपि भवान् मालाधरवसुमहोदयस्य पुत्रः ?

सत्यराजः—देव ! वाढम्। अहमेव तस्य अधन्यः पुत्रः नाम्ना सत्यराजः ।

हरिदासः—सदा सत्ये सुप्रतिष्ठो राजस्व ।

सत्यराजः—श्रान्तो भगवान् श्रमापनोदनाय विश्रामं भजताम् ।

हरिदासः—विटपिच्छायप्रधानं स्थानमेव मह्यं रोचते। तद्-दूरवृत्ततलं गन्तुमिच्छामि ।

सत्यराजः—देव ! अदूरे वसति परमभक्तो जगदानन्द-पाठकः, यः प्रतिदिनं लक्षहरिनामानि जपति ।

हरिदासः—तस्मादसौ महाजनो लक्षपतिरेव (इति हसति)।

सत्यराजः—यद्यत् भवदभिप्रेतं तत् सर्वं तवाधीनमिति जानीहि ।

हरिदासः—सत्यराज ! अलम् चिन्तया। अहं स्वप्रयोजना-नुसारेण सर्वमेव भवद्भ्यः प्रार्थयिष्ये ।

सत्यराजः—देव ! अपनीतश्रमात् सुखोपविष्टाद् भवतो नवधाभक्तिविषये किञ्चित् श्रोतुमिच्छामि ।

हरिदासः—सत्यराज ! नामप्रसङ्गे मे श्रमः स्वयमेव अपयाति। तदलं कालक्षेपेण। इदानीमेव तत् सङ्गीतमुखेन शृणु ।

स्मरणेन हरेर्नाम्नो भवतु वारमात्रकम् ।
पुण्यश्लोकः स्मृतोऽसौ स्यात् प्रीतिधाम चिरं भुवि ॥७५॥
श्रवणेन हरेर्नाम्नो भवतु वारमात्रकम् ।
कीर्तिर्व्याप्नोति भक्तस्य चिराय भुवनत्रयम् ॥७६॥

कीर्तनेन हरेर्नाम्नो भवतु वारमात्रकम् ।
कीर्तिर्व्याप्नोति भक्तस्य चिराय भुवनत्रयम् ।।७७।।
अर्चनेन हरेर्नाम्नो भवतु वारमात्रकम् ।
निगूढज्ञानभाण्डारं चिरपूर्णं सदा भवेत् ।।७८।।
वन्दनेन हरेर्नाम्नो भवतु वारमात्रकम् ।
निर्झरोऽमलभक्तेनं विशुष्यति कदाचन ।। ७९ ।।
सेवनेन हरेर्नाम्नो भवतु वारमात्रकम् ।
प्रवाहः पुण्यकृत्यानां निरुध्यते न कर्हिचित् ।। ८० ।।
दास्यभावं हरेर्नाम्नो भवतु वारमात्रकम् ।
योऽवलम्वेत धन्यः स जगत्तस्य वशंगतम् ।। ८१ ।।
सख्यभावं हरेर्नाम्नो भवतु वारमात्रकम् ।
यो लभेत सुधन्यं तं जगत् सर्वं सखीयति ।। ८२ ।।
आत्मनिवेदनं नाम्नि भवतु वारमात्रकम् ।
आत्मायते जगत् सर्वं ध्रुवं तस्य महात्मनः ।। ८३ ।।
भक्तिपुष्पाञ्जलिं दत्त्वा नवधा नामनामिने ।
हरिदासो हरेर्दासो याचते पादरेणुकाम् ।। ८४ ।।

[उभौ निष्क्रान्तौ]

समाप्तः चतुर्थः अङ्कः ।

पञ्चमः अङ्कः

प्रथम-दृश्यम्

[नवद्वीपे प्रभुः विष्णुखट्वायामुपविष्टः। नित्यानन्दप्रभुः शिरसि छत्रं धारयति। मुरारिगुप्त-श्रीधर-गङ्गादासमुख्या भक्ताः पाद्यार्घ-गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिः प्रभूं पूजयन्ति। अद्वैतप्रभुर्दण्डवत् प्रणमति। अद्वैतं विलोक्य प्रभुः मधुरं हसति]

अद्वैतप्रभुः—प्रभोरेव कृपया साम्प्रतं वीतचिन्तोऽस्मि। यदा प्रभृति भगवान् श्रीरामपण्डितं संप्रेष्य मां श्रीहरिदासञ्च शान्तिपुरे आनीतवान्, ततः प्रभृति भगवन्तं मनश्चक्षुषा बहिश्चक्षुषा च दृष्ट्वा कृत-कृतार्थोऽस्मि।

महाप्रभुः—अद्यत्वेऽहं सर्वेभ्य एव भक्तेभ्यो वरान् दास्यामि। अहो परमसौभाग्यान् नवद्वीपे—

भक्तिभावपरज्योतिर्मण्डितप्रेममण्डनाः।
भक्तश्रेष्ठा विशोभन्ते कृष्णस्य द्वापरे यथा॥ ८५॥
धरित्री कालिमव्याप्ता रुदती भारविक्लवा।
प्रार्थयते दिवारात्रमात्मत्राणाय कातरा॥ ८६॥
द्वापरे मोहनो वेणु राधानामपरायणः।
कलौ भक्तगणास्येभ्यो ध्वनतु नाम कोटिशः॥ ८७॥
वरान् दास्यामि भक्तेभ्यो भक्तिधर्म-प्रवर्धकान्।
सर्वे हृष्यन्तु गायन्तु नमन्तु प्रेमपूरिताः॥ ८८॥

हरिदासः कुत्रास्ते।

अद्वैतप्रभुः—बहिरेव। अयमहम् आह्वयामि तम्। हरिदास! हरिदास!

(ततः परमसङ्कुचितः हरिदासः प्रविशति)

महाप्रभुः—(हरिदासमुद्दिश्य) कथं हरिदास सङ्कोचमनुभवसि?

मम देहादपि गरीयांस्ते देहः। तव जातिमप्यहम् आद्रिये। यवनकर्तृकः तव अत्याचारः माम् अतितरामपीडयत्। यदा ते यवनास्त्वां मारयितुं द्वाविंशतिहट्टस्थानेषु वेत्राघात-जर्जरितमकुर्वन्, तदा तान् कर्तयितुं चक्रहस्तः अहं वैकुण्ठादवातरम्। यदा ते सर्वप्रयत्नैः त्वां मारयितुमयतन्त, तदा त्वं तेषाम् अमङ्गल-निवारणाय ध्यानतत्परोऽभवः। यतस्त्वं तेषां कुशलकाम आसीः, ततो मे चक्रमपि विफलमजायत। किन्तु वेत्राघातो यथा त्वां न पीडयेत्, तदर्थम् अहं स्वपृष्ठेन तं सर्वं परिगृहीतवान्।

मत्प्राणमित्रपरिचिन्तितमङ्गलेषु
चक्रं पराक्रमत मे नहि तेष्वसत्सु।
किन्तु व्यथा तव यथा न भवेत्तदर्थं
वेत्रप्रहारमसहे स्वयमेष पृष्ठे॥ ८९॥

स्वचक्षुषा त्वं मम पृष्ठे तत्प्रमाणं पश्य। तद्दुःखसहनापारगोऽहं झटित्येव वैकुण्ठात् धराधाम आगतवान्।

हरिदासः —अहो प्रभोः कष्टम्। (इति मूर्च्छति)

महाप्रभुः —उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ हरिदास। सकलमनोरथं सफलीकृत्य मम प्रकाशं पश्य।

हरिदासः —(शनैः शनैः उत्थाय) मादृशाधमजनहेतोः भगवतो देहे वेत्राघातः अपि।

(क्रन्दनतत्परो हरिदासो भूमौ लुठति)

महाप्रभुः —हरिदास हरिदास उत्तिष्ठ, धैर्यं धर। यथासुखं मामवलोकय। शृणु,

भूतले लुठनात् प्रेमी वर्धयते धराव्यथाम्।
सर्वक्रोडच्युतः पुत्रो मातुर्वक्षःस्थितो यथा॥ ९०॥

उत्तिष्ठ हरिदासो मे नामाचार्यो विमोहनः।
सर्वं संसहनीयं मे भक्तचक्षुर्जलं विना॥ ९१॥

हरिदासः—(प्रभुमुद्दिश्य) पितः विश्वम्भर भुवनवल्लभ ! एवं पातकिनं प्रति कृपा ते परममहती। निर्गुणोऽधमाधमोऽहं सर्वजातिबहिष्कृतश्च—त्वच्चरितवर्णने कथं समर्थो भवेयम्। पतित-पावनस्य ते कृपाया माहात्म्यं कथं वा वर्णयामि। प्रभो एतत् एव तव महामाहात्म्यं यच्चरणाश्रितं न त्वं कदापि त्यजसि।

दावानलात् द्यूतसभाविडम्बनाद्
दुर्वाससः शापभयाच्च पाण्डवान्।
भक्तैकनिम्नस्त्वमनेकविघ्नतः
प्रह्लादमप्याशु हरे व्यमोचयः ॥ ६२ ॥

एतेषां भक्तरक्षणपरायणः त्वमेवासीः केवलं बलम्। किन्तु नाहं भक्तः, एष जनः चरमाधमो भक्तिलेशहीनश्च।

महाप्रभुः—नहि नहि हरिदास ! नात्मानं हीनं मन्यस्व ! तव दर्शनेन स्पर्शनेन च अहमात्मानं पूततरं मन्ये।

हरिदासः—प्रभो ! भवद्दर्शने मे कोऽधिकारः। तथापि एका प्रार्थना मे वर्तते।

महाप्रभुः—कथय कथय हरिदास ! तुभ्यमदेयं नास्ति मे किमपि।

हरिदासः—तत् देव ! यथाहं तव दासानाम् उच्छिष्टभोजी सदा भवेयं तथा कुरु। कोऽहं भवत्पादपद्मप्रार्थनाय। प्रभो विश्वम्भर ! सर्वान् अपराधान् मे स्वगुणैः क्षमस्व।

महाप्रभुः—शृणु हरिदास ! येन सह त्वं दिवसं तिष्ठसि, क्षणमात्रं लपनं वा करोषि, स एव मे नितरां प्रसादभाजनं भविष्यति। त्वां प्रति श्रद्धालुर्मामेव श्रद्दधाति। ततः निष्कलुषाय तुभ्यं सर्ववैष्णवहितार्थं भक्तिमेव ददे।

सर्वे—जय जगदीश हरे ! जय भक्तगण जय ॥

(हरिदासो रोदनरत आस्ते)

महाप्रभुः—(गङ्गादासमुद्दिश्य) भो गङ्गादास! अपि स्मरसि

एकदा त्वं राजभीतः सस्त्रीको गङ्गोत्तरणकामः निशाशेषेऽपि नाव-मनवाप्य क्रन्दनरत आसीः। ततो गङ्गाम्भःप्रवेशे मनः अकरोः। ततः सहसा सनावं नाविकं दृष्ट्वा त्वं सातिशयमुत्फुल्लोऽकथयः "सपरिवारं मां रक्षसि चेत् टङ्कामेकां युग्मवस्त्रञ्च तुभ्यं दास्यामी" ति।

गङ्गादासः—प्रभो! तत् सत्यमेव। किन्तु!

महाप्रभुः—अहमेव नाविक आसम्। त्वां गङ्गायाः परपारं नीत्वा ततोऽहं वैकुण्ठमगच्छम्।

(मुरारिमुद्दिश्य) मुरारे! मां पश्य।

[मुरारिः महाप्रभुस्थाने नवदूर्वादलश्यामं धनुर्बाणधारिणं श्रीरामचन्द्रं पश्यन् भूमौ पतित्वा प्रणमति]

महाप्रभुः—(मुरारिमुद्दिश्य) मुरारे! उत्तिष्ठ। अहं रामचन्द्रोऽस्मि, त्वञ्च हनुमान्।

मुरारिः—प्रभो! सदा तथा कुरु, यथा तव जन्मजन्मान्तर-पार्षदैः सह वासो मे भूयात्। न मां कदापि तत्र प्रक्षिप, यत्र भवान् न स्थास्यति।

इति सर्वे निष्क्रान्ताः॥

पञ्चमः अङ्कः—द्वितीय-दृश्यम्

[जगन्नाथ-माधवसमुद्धारे श्रीहरिदासः]

स्थानं नवद्वीपराजमार्गः ।

[प्रविशन्ति पथिचारी, नित्यानन्दो हरिदासश्च]

पथिचारी—अपि भवतोः किमपि कर्तुं पारयामि ?

नित्यानन्दः—बाढम् । सततं वद—

"कृष्णः प्राणा बलं कृष्णो जीवनं नन्दनन्दनः ॥ ६३ ॥

पथिचारी—(हसित्वा) स्वयमुन्मत्तौ अन्यान् अपि उन्मत्तान् कर्तुं समुद्यतौ । (इति निष्क्रान्तः)

हरिदासः—(द्वितीयं पथिचारिणं दृष्ट्वा) भ्रातः ! शृणु । सर्वदुःखविनाशाय सर्वदा वद—

"कृष्णः प्राणा बलं कृष्णो जीवनं नन्दनन्दनः ।"

द्वितीय-पथिचारी—अहो कष्टम् ! एतादृशानाम् इहकालः परकालश्च निमाइ-पण्डितेन तुल्यमूल्यौ कृतौ । भवतु, एतौ जगन्नाथ-माधवयोर्हस्तेषु पतितौ भवेतां चेत् सुष्ठु भविष्यति ।

(उभयमुद्दिश्य) भो परोपकारसाधकौ ! शृणुतम् । अदूरे दृश्येते जगाइ-माधाइ-समाख्यौ भ्रष्टचरित्रौ भ्रातरौ । ब्राह्मणसन्तानौ तौ सातिशयं कलुषाचारौ परगृहदाह-मद्यपानादिदोषलिप्तौ । अन्यान् परित्यज्य तावेव प्राथम्येन उद्धरतम् ।

[इति तडिद्गत्या निष्क्रामति]

नित्यानन्दप्रभुः—(हरिदासमुद्दिश्य) अहो सुष्ठु भणितमनेन महोदयेन । अस्माकं प्रभोरागमनं करुणावितरणायैव । आवां तु तत्र भारप्राप्तौ कर्मचारिणौ । फलाफलं प्रभौ न्यस्याचिरादेव तयोः सकाशं गच्छावः यथा एतौ मदमत्तौ कदापि हसतो रुदितो वा, तद्वत् हरिनाममाहात्म्यात् कृष्णप्रेममत्तौ भवेताम् ।

हरिदासः—चलतु। भवतामाशयस्तादृशश्चेत् तदवश्यमेव भविष्यति।

नित्यानन्दः—नहि हरिदास! त्वमेतयोर्मङ्गलं चिन्तयसि चेत् तदवश्यमेव भविता। यतः प्रभुः स्वयमेवोक्तवान् न ते सङ्कल्पः कदापि व्यर्थो भविष्यतीति।

हरिदासः—किन्तु प्रभोरिच्छा तवेच्छा च अभिन्ने एव। पशु-संबोधने यत् फलं मत्सम्बोधनेऽपि तथैव।

(अन्यतः प्रविशतो जगन्नाथो माधवश्च)

नित्यानन्दः—हरिदास कथमनुभवसि।

हरिदासः—दुःखकारणमेतद् यत चलनशक्तिरहितोऽपि अहं चञ्चलमनु चलामि इति।

नित्यानन्दः—एतौ जगन्नाथ-माधवौ समीपं समागतौ। हरिदास! नाममन्त्रमहम् एताभ्यां दास्ये। त्वमदूरे तूष्णीं तिष्ठ।

हरिदासः—अहं त्वया सह तिष्ठामि।

नित्यानन्दः—नहि, हरिदास, प्रभोः सकाशं याहि। प्रभोर्नाम-मन्त्रमेताभ्यां दास्यामि। अस्माकं चेष्टितं प्रभुर्जानाति चेत् सर्वम् अस्माकं भविष्यति मङ्गलप्रदम्। त्वरितं गच्छ।

हरिदासः—किं करोमि, वाढम्। (इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतः जगन्नाथ-माधवौ)

जगन्नाथः—क एष साधुः प्रभाववान् इव लक्ष्यते।

माधवः—साधुः प्रभाववान्? भण्डा भवन्ति सर्वदा तपस्विवेश-धारिणः। तस्मादचिराद् एनमाक्रमस्व।

जगन्नाथः—(स्वगतम्) किन्तु किमपि वक्तुकामोऽसौ। भवतु एनं प्रक्ष्यामि। (नित्यानन्दमुद्दिश्य) कस्त्वम्? कतमस्या दिश आगतोऽसि। अपि न जानासि अत्र निवसतः पुरीरक्षकौ जगन्नाथ-माधवौ साक्षात् यमस्वरूपौ?

नित्यानन्दः—अहमस्मि कश्चन तपस्वी।

माधवः—तपस्वी वा गृहस्थो वा न तत्र आवयोः पार्थक्यं किञ्चन विद्यते।

नित्यानन्दः—भेदविचारः सर्वदा त्याज्य एव।

माधवः—शास्त्रपाण्डित्यप्रदर्शनम् अपहाय यथायथमागमनकारणं ब्रूहि। अपि पास्यसि मद्यादिकम्? आत्मनो हितमिच्छसि चेत् अस्मद्दलभुक्तो भव।

नित्यानन्दः—जगति दलमेकमेव—सर्वे वयं भागवतदलभुक्ताः।

माधवः—भगवति नास्माकमास्ते विश्वासः।

नित्यानन्दः—भगवतो भक्ते तु विश्वास आस्ताम्।

जगन्नाथः—कथं वृथा प्रलपसि? न भगवति, न भक्ते कस्मिंश्चिज्जने विश्वासोऽस्माकम् अस्ति।

नित्यानन्दः—भ्रातः! प्रार्थनं मे शृणु। हरिनाम सर्वैरेव ग्रहणीयं जपनीयञ्च।

भज कृष्णं हरिं कृष्णं वद कृष्ण हरे हरे॥ ६४॥

माधवः—कस्त्वम् अस्मान् हरिनाम श्रावयितुम्? रे मूर्ख! न जानासि वयमेव अद्यत्वे गौडदेशस्य शास्तारः?

नित्यानन्दः—हरिनाम एव रक्षति जगत्।

माधवः—रे मूढ! भूयोऽपि प्रलपसि? न जानासि साक्षाद् यमस्य हस्ते पतितोऽसि। साम्प्रतं पैतृकप्राणांस्त्यज।

नित्यानन्दः—तद्विषये नास्ति मे भीतिः। केवलं हरिनाम ब्रूहि, सुखमरणं मे भविष्यति।

भज कृष्णं हरिं कृष्णं वद कृष्ण हरे हरे।

माधवः—भूयोऽपि अश्राव्यं नाम कथयसि। तद् गच्छ यमालयम्। (इति कलशखण्डं गृह्णाति)।

जगन्नाथः—किं करोषि? विरम, विरम।

माधवः—तत् कथम्? न हि, अहमेनं मारयामि, कुट्टयामि च। (इति कलशखण्डं क्षिपति)।

नित्यानन्दः—जय प्रभो ! जय महाप्रभो !

(सहसा सर्वं तमोवृतं जातम्)

(ततः प्रविशन्ति साङ्गोपाङ्गो महाप्रभुः, रक्ताप्लुतो नित्यानन्दः, जगाइ-माधाइ भ्रातरौ च)

(अदूरे दृश्यते मृत्पात्रभग्नांशः)

महाप्रभुः—(सक्रोधं) चक्र ! चक्र !

नित्यानन्दः—क्रोधं संवर संवर। यदा माधवो मयि मृत्पात्रांशं प्रक्षिप्तवान्, तदा जगन्नाथ एव माधवं प्रशमयितुमयतिष्ट। दैवादेव शोणितं मे निर्गलितमिति भवद्भिः चिन्त्यताम्। प्रभो ! एतयोर्द्वयोः शरीरं मह्यं भिक्षां देहि।

महाप्रभुः—(जगन्नाथमुद्दिश्य) कृष्णकृपाभाजनं भव। नित्यानन्दं संरक्ष्य त्वं मां क्रीतवानेव। प्रेमभक्तिं लभस्व।

जगन्नाथ ! इतः अवलोकय किं पश्यसि ?

जगन्नाथः—शङ्ख-चक्र-गदापद्मधरं चतुर्भुजं श्रीकृष्णम्।

(महाप्रभुः जगन्नाथस्य वक्षसि श्रीपादपद्मं स्थापयति)

माधवः—देव ! जगन्नाथस्य भ्राताऽहम् तुल्यकृपां मयि च प्रदर्शयतु भवान्।

महाप्रभुः—नित्यानन्द-प्रहारकारिणस्ते कश्चन उपायं नाहं प्रेक्षे।

नित्यानन्दः—मम जन्मजन्मान्तरसञ्चितं पुण्यमस्मै ददामि। एनं क्षमस्व देव।

महाप्रभुः—क्षमार्होऽयं चेत्—आलिङ्गनपाशबद्धमेनं कुरु।

(माधवम् आलिङ्गति नित्यानन्दः)

महाप्रभुः—(भ्रातरौ दृष्ट्वा) अतः पश्चात् मा पापमाचरतम्। अद्य प्रभृति युवां मां शरणम् आगतौ। युवयोः सर्वमेव पापमहं गृह्णामि।

(ततो महाप्रभुः कृष्णवर्णो जातः)

अद्वैतप्रभुः--पश्यत—एतयोः पापग्रहणहेतोः महाप्रभोः शरीरं विवर्णं जातम् । तद् वैवर्ण्यमवश्यमपसारणीयम् । कीर्तनमचिरादेव आरभध्वम् ।

अहो राधारसास्वादनमेव रोचते गौरसुन्दराय । तस्मात् कुरुत श्रीराधाकीर्तनम् ।

कीर्तिदानन्दिनी राधा वृन्दावन-विलासिनी ।
वृकभानु-महाकन्या पद्मिनी कृष्णमोहिनी ॥ ६५ ॥
रक्त-विद्युल्लताकारा सर्वसौभाग्यदायिनी ।
कान्ता कलङ्किनी चान्ता खेलत्खञ्जनगामिनी ॥ ६६ ॥
महामेधा महाभूतिर्महाभावस्वरूपिणी ।
जयदेव-चण्डीदास-विद्यापति-प्रसादिनी ॥ ६७ ॥
गलत्काञ्चनसंदीप्ता गौराङ्गानन्दसाधिनी ।
वङ्गेषु परमा देवी भक्तिस्वरूपधारिणी ॥ ६८ ॥
सृष्टिरक्षणसंनिष्ठा कनिष्ठा मातृरूपिणी ।
ब्रह्मवैवर्तविख्याता यतीन्द्रसुतपालिनी ॥ ६९ ॥

[कीर्तनानन्तरं महाप्रभुः पुनरपि गौरवर्णः सञ्जातः]

(समाप्तं पञ्चमाङ्कस्य द्वितीयदृश्यम्)

पञ्चमः अङ्कः—तृतीय-दृश्यम्

[महाप्रभुणा सह हरिदासस्य नाट्याभिनयः]

(प्रविशन्ति महाप्रभुः, बुद्धिमन्तखानः, अद्वैतप्रभुः, श्रीवासश्च)

महाप्रभुः—भो बुद्धिमन्तखान ! अद्याहं नृत्यं करिष्ये। श्रीवासो नारदः, हरिदासश्च नगररक्षकः (कोतोयालः) । एतेषां सर्वेषां कृते त्वमेव सज्जादिकं संगृहाण।

भूयोऽपि शृणु ! प्रकृतिभावेन मे नृत्यं यतो भविष्यति, अतोऽजितेन्द्रियस्य जनस्य तत्र गमनं निषिद्धमेव।

बुद्धिमन्तखानः—प्रभो ! अहमचिरादेव सर्वमेतत् संग्रहीष्ये । यथा सर्वे एव नाट्यपुरुषा झटिति आगच्छन्ति, तद्विषयेऽपि मया प्रयत्नः क्रियते।

महाप्रभुः—अतएव त्वं मे परमः प्रिय इति।

[ततः निर्गच्छति बुद्धिमन्तः]

अद्वैतप्रभुः—किन्तु प्रभो ! यदि भवतां मतानुसारेण अजितेन्द्रिया न गच्छेयुर्भवन्नृत्यदर्शनाय, कथम् अस्माभिः गन्तव्यम् ?

महाप्रभुः—(सहासम्) युष्मान् विना कथं नर्तिष्यामि। अद्यत्वे सर्वे यूयं महायोगेश्वरा भविष्यथ; मद्दर्शनात् न च युष्माकं मोहः समुत्पत्स्यते ।

अद्वैतप्रभुः—सकृत् महायोगेश्वरः सन् यथा कदापि तत्स्थानात् च्युतो न भवेयं—तदपि भवद्भिर्विधेयम्।

महाप्रभुः—त्वं महायोगेश्वरः असि, कः प्रभवेत् त्वां स्वस्थानात् प्रच्यावयितुम्।

श्रीवासः—किन्तु मद्विषये को विचारो भवताम् ? भवदाशिषा कथमहं न योगेश्वरो भवेयं चिराय।

महाप्रभुः—मातुर्मालिन्याः सम्पर्कात् त्वं हरेरपि पिताऽसि कथं चिराय योगेश्वरपदवीं वाञ्छसि ?

(इति महाप्रभुर्हसति)

(बुद्धिमन्तखानस्य प्रवेशः)

बुद्धिमन्तखानः—देव पूजनीयभक्तवृन्द च, नाट्यसज्जादिकं सर्वमेव मया संगृहीतम्। अचिरात् नाट्यारम्भणाय प्रयतितव्यम्। सर्वे एव भक्ताः प्रभोः प्रकृतिनृत्यं द्रष्टुं समुत्सुकाः। तथापि स्वल्पावसरेऽपि भाग्यवन्तः सर्वे समागमिष्यन्ति। सत्यं महानन्दकारणं यत् जननी शचीदेवी तस्याः पुत्रवधूश्च समागमिष्यतः प्रभोर्नृत्यदर्शनाय।

महाप्रभुः—तदस्माभिः सर्वैः अचिरेणैव चन्द्रशेखरगृहं प्रति गन्तव्यम्। देवि जगदम्बिके! स्वरूपारोपणं मयि कुरु।

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

[ततः प्रविशति हरिदासः गुम्फद्वयशोभितः शिरस्त्राण घटी--परिहितो दण्डहस्तश्च]

हरिदासः—[मञ्चमुपरि इतस्ततः परिभ्रमन्] अहं वैकुण्ठ-पुरीरक्षकः। मम कर्म जगति सर्वत्र श्रीकृष्णनामकथा-स्मारणम्। परममङ्गलकारणं सौभाग्यश्च गौडदेशस्य यद्यत्वे श्रीभगवान् अत्रैवागतः। चिरप्रिय-वैकुण्ठस्थानमवमत्य नवद्वीपधाम्नि राजतेऽसौ। नाट्याभिलाषी भगवान् श्रीहरिः अद्य प्रियाया लक्ष्म्या रूपं धृत्वा नर्तिष्यति। अहो महान् अयम् अवसरो हरिभक्तिप्रेमलुण्ठनस्य।

[गुम्फं समीकरोति]

श्रीवासः—[नारदवेशधारी]—भ्रातः वैकुण्ठपुरीरक्षक! कथय माम् आनुपूर्विकं यत् यत् संघटितम्। निखिलं विश्वब्रह्माण्डं संभ्रम्य वैकुण्ठं गत आसम्। किन्तु श्रीहरिः नदीयायाम् अवतीर्ण इति ज्ञात्वा पुनरत्रैव समागतोऽस्मि।

(सर्वे वैष्णवा जयोल्लासरतपराः। प्रविशति श्रीरुक्मिणीरूपधरो गदाधरः)

गदाधरः—अहो दौर्भाग्यं मे विदर्भसुतायाः। मा प्राण-प्रिय क्षणविलम्बनं कुरु; पत्र-पाठमात्रं समागच्छ, देव! मम

प्राणान् रक्ष रक्ष। धरणीविमोहन कोटीजन्मजन्मान्तरसाधनभजनैक-फल ! त्वाम् अद्यत्वेऽहं चिराय प्राप्तास्मि। दूरं गता मे त्रिविधाङ्ग-तापाः। त्वद्‌यशोगाथाश्रवणात् त्वद्दर्शनातुरं मे मनः त्वदभिमुखं नितरां धावतितराम्। त्वां विना सर्वमेव मेऽपार्थकं भविष्यति। राजराज ! धृष्टतां मे क्षमस्व। आत्मसमर्पणकारिणीं मां रुक्मीणीं त्वत्पादपद्मयो रेणुकां कुरु। कुरङ्गिणीं मां शिशुपालव्याघ्राद् रक्ष।

(ततः प्रविशति राधावेशधारी महाप्रभुः)

महाप्रभुः—अहो ! वृन्दावनं मे चिरलीलास्थानम्। तत्रैव गच्छामि। तत्रैव मे प्राणारामो लीलाभिरामः श्रीकृष्णसुन्दरो नित्यं विहरति। युगलविभूषणोऽसौ मां विना खिद्यते खलु। देव ! नाथ ! जगद्रक्षक ! झटिति धावनपरा गच्छाम्यहं, मा मा विमनस्को भव। इयं तवैव राधाहं भाग्यवशाद् दूरं नीता—त्वत्पाद-पद्मे चिरेणैव लीना भविष्यामि। (इति मुह्यति)

मूर्च्छोत्थिता आद्याशक्तिः नरीनृत्यते।

(भक्तानां जयोल्लासः। सर्वे निष्क्रान्ताः च)

(समाप्तं पञ्चमाङ्कस्य तृतीय-दृश्यम्)

पञ्चमाङ्कस्य चतुर्थं दृश्यम्

चाँदकाजि-दमनम्

(कदलीवृक्ष-माल्यादिभिः सुसज्जिता नवद्वीपराजवीथी। प्रागेसरति कीर्तनवाहिनी। सर्वाग्रे कीर्तनरतो हरिदासः। तदनु द्वितीये दले श्रीअद्वैताचार्यः, तृतीये महाप्रभु-नित्यानन्दौ, ततः पश्चात् श्रीवास-गदाधर-मुकुन्दादयः)

हरिदासः—

अहिंसा परमधर्मों भारतसाधनामर्मं
प्रभुदर्शितकर्म सर्वसारात्सारम् ।
असहयोगान्दोलनं भीरोर्नात्मगूहनं
बलिजन-बलाधानं नित्य-परात्परम् ॥ १०० ॥

सततमात्मसंयमिनः दृढसङ्कल्पधारिणः
प्राणपणकलनीय-सत्यानुसारम् ।
साधना-सुसिद्धिपथे बाधादलं लीयते
कार्पासतूलहुताश-कृश-प्रसारम् ॥ १०१ ॥

धन्यं भारतवर्षं वर्धयतेऽत्रानुदिशं
धर्मानिलः कलावपि भवहिताङ्कुरम् ।
यथाश्चर्यविशोभनं दिगन्तसंप्रसारणं
पिप्पलोऽधिरोहति वक्रप्राचीरम् ॥ १०२ ॥

नास्ति कोऽपि भयलेशः नवद्वीपमधुहासः
रूपं धत्ते श्रीहरिः कनकगौरम् ।
जातिधर्माविशेषं प्रकटप्रेमप्रकाशं
नृत्यत कीर्तनदले भक्ति-पुरःसरम् ॥ १०३ ॥

अद्वैतप्रभुः—अहो माहात्म्यं विश्वम्भरस्य। सर्वे हिन्दवो महम्मदीया अन्यधर्मावलम्बिनश्च महाप्रभोः जीवनादर्शविमुग्धाः तस्य

आज्ञानुसारेण नृत्यन्तः गायन्तश्च काजिभवनाभिमुखं प्रागेसरन्ति। न केवलं सहस्रशः, लक्षशो जनाः राजवीथ्यादिषु समवेताः। निश्चितं काजिमहोदयोऽपि अनुतप्तो भविष्यति।

महाप्रभुः—भो मुकुन्द! कुत्रासि, जानासि किल त्वां विना, तव मृदङ्गरङ्गं विना, मे नृत्यं न स्फुरति। महत्यस्मिन् दिवसे भृशम् अस्माभिर्नर्तितव्यं यथा सुचिरकालसञ्चितं पापं प्रमोक्षं याति।

मुकुन्दः—देव! अत्रोपागतोऽस्मि। मा कदाचन भवतो नृत्ये वाधा स्यात्।

अद्वैतप्रभुः—(महाप्रभुमुद्दिश्य दूरात्)—देव! शृणु। तव एव माहात्म्यात् नगरवासिनामीदृशी स्फूर्तिः, जनजागरणञ्च। अपगतं भवतु राष्ट्रस्य रागद्वेषादिमूलकं शृङ्खलम् आत्मनश्च!

महाप्रभुः—सुभगप्रयत्नो न कदापि निरर्थको भविता।

काजी—परमाराध्यदेव! अहं भवत्साक्षात्कारेण सर्वथा परिवर्तितोऽस्मि। भवदुद्दिष्ट-हरिनाम-कीर्तनमेव मम प्राणाराम-कारणं भविष्यति। भगवन्! आदिशतु श्रीकृष्णकीर्तनम् अधुनैव अस्मिन् भवत्पादरजःपूतस्थाने हरिदासप्रभुपरिचालितभक्तवृन्दस्य।

महाप्रभुः—श्रीहरिदास एव अत्र प्रभुः। हरिनामकरणे तस्य तुलनं भूभारतयोर्न दृश्यते। पुनः मुकुन्दः कीर्तनविषये परम-सहायको भक्तजनस्य। मुकुन्द! काजिमहोदयस्य परितृप्तये श्रीहरिनाम-स्तुतिं कुरु।

मुकुन्दः—देव! वाढम्। (गायति)

(१)

हरेर्नाम परा कान्तिः स्थितेश्च स्थिति-कारणम्।
हरेर्नाम धरादीप्तिर्गतेर्गतिः परायणम्॥ १०४॥
हरेर्नाम महामुक्तिर्मुक्तेश्च परमोचनम्।
हरेर्नाम वरा शान्तिः शान्तेश्च परसान्त्वनम्॥ १०५॥

(२)

स्मरणं मधुरं मननं मधुरं
जपनं मधुरं लपनं मधुरम् ।
हरिनाम शुभं रमणं मधुरं
मधुरं मधुरं मधुरान्मधुरम् ॥ १०६ ॥

श्रीनाम नित्यद्युति विश्वशोभनं
श्रीनाम वक्षोवलमन्तहीनकम् ।
श्रीनाम हृत्स्पन्दनमादिरक्षणं
श्रीनाम प्राणामृतमात्ममोचनम् ॥ १०७ ॥

ज्ञानञ्च भक्तिश्च ततोऽनु कर्म च
श्रीनाम सर्वेषु परं हि साधनम् ।
श्रेयःसु सर्वेषु परं शुभंकरं
श्रीनाम सत्यं शिव-सुन्दरात्मकम् ॥ १०८ ॥

सर्वस्वरूपेषु परं स्वरूपकम्
आनन्द-सच्चिद्युतकं हि नाम शम् ।
आद्यन्तमध्येष्वधुना भविष्यति
श्रीनाममाधुर्यमहो महीयते ॥ १०९ ॥

कमलादपि कम्रतरा सुखदा
तपनादपि दीप्ततरा प्रखरा ।
अचलादपि तुङ्गतरा प्रसरा
मधुरा मधुनोऽपि हरेरभिधा ॥ ११० ॥

तरणी भवाब्धितरणे शरणी
द्युमणिद्युतिर्घनतमोहरणी ।
भरणी सुधा गरलसंयमनी
हरिनाम संनयतु मां सरणिम् ॥ १११ ॥

सत्यमेव यथा महाप्रभुणा कथितम् । हरिनाम-प्रचारणेऽस्मिन् युगे हरिदासस्य नास्ति तुलनम्—

सत्ये युगे भक्तमन:सुखाधृतं
त्रेतायुगे मारुति-वक्षसि स्थितम् ।
मध्ये युगेऽक्रूर-धनञ्जय-श्रुतं
काले कलौ श्रीहरिदास-कीर्तितम् ॥ ११२ ॥

श्रीनाम पूतं कुरुतात् काजिवरम् ॥

महाप्रभु:—सुष्ठु गीतं भणितं च मत्प्रियेण मुकुन्देन—"श्रीनाम पूतं कुरुतात् काजिवरम् ।" पवित्रं च करोतु काजि-महोदयस्य भविष्य-परिवारजनम् ।

[समाप्तं पञ्चमाङ्कस्य चतुर्थं दृश्यम]

पञ्चमः अङ्कः—पञ्चम-दृश्यम्

हरिदासस्य पुरीधाम-गमनाय प्रस्तुतिः

[प्रविशतः शचीमाता, जगदानन्द-पण्डितश्च]

जगदानन्दः—जननि ! भवतीं साष्टाङ्गं वन्दे। महाप्रभुणा भवदर्थमेव नवद्वीपे संप्रेषितोऽस्मि। श्रीश्रीजगन्नाथप्रभोर्महाप्रसादश्च महाप्रभोः स्वहस्तेन संगृहीतः मया आनीतः।

शचीदेवी—अपि सर्वाङ्गीणं कुशलं मम पुत्रस्य ? पुत्रेण मे किंवा कथितम् ?

जगदानन्दः—सर्वम् अव्याहतं तत्र महाप्रभोः। दिवसयामिन्यौ तेन ध्यानाराधनादिभिः याप्येते। सात्त्विकभावोद्गमाश्च कुसुमप्ररोहा इव तस्य गात्रोद्याने निरन्तरं दृश्यन्ते। तथापि जननि ! यदा यदैव महाप्रभुरस्माकं स्वस्वभावे तिष्ठति, तदा तदैव भवत्या विषये निरन्तरं प्रश्नजालं विस्तारयति। "कीदृशी आस्ते मे जननी ? अपि वास्तुशाकं तया साम्प्रतं पच्यते ? अहं तत् भक्षितुमिच्छामि। अपि जननीं गृहे परित्यज्य अहं सुष्ठु आचरितवान् ?" - भवद्विषये ईदृशानां शतशत-प्रश्नानां समुचितोत्तरं वयं सर्वदा दद्मः।

शचीमाता—(जगदानन्दस्य मस्तकोपरि स्नेहात् करविलेपनं कृत्वा) विरम, विरम, जगदानन्द ! अपि पुत्रो मे मदर्थमीदृशी-मवस्थामापन्नः। कदा पुत्रं मे पश्यामि ? ईदृशनवनीतकोमलः पुत्रो मे कथं कठोरसन्न्यासधर्मं समाचरति ?

जगदानन्दः - मातः ! स्थिरा भवतु भवती। पुत्रस्य ते कायिकं कष्टं नास्ति किमपि। तदर्थं वयं सर्वे सततमेव यतामहे। किन्तु वाह्यज्ञानावस्थः प्रभुः सदा भवतीमधिकृत्य लपति।

ईदृशी मातृभक्तिः कल्पनाया अपि ध्रुवं बहिर्भूता। "मातृ"-शब्दोच्चारणेनापि प्रभोः अश्रूद्गमो भवति, गद्गदं जायते वाक्यं—क्षणेन अनाथशिशुरिव "मातः" मातः" इति ध्वनिभिः उच्चैः रोदनतत्परो भवति। अथ मूर्च्छां गतवतः तस्य त्वन्नामोच्चारणेनैव, नान्यैः उपायैः, बह्वोः कालात् अनन्तरं श्वासः क्रमशः स्वाभाविको जायते।

शचीदेवी—वत्स जगदानन्द! युष्माकं हस्तेषु न्यासोऽयं मम पुत्रः। यूयं तस्य रक्षणावेक्षणं कुरुत।

जगदानन्दः—महाप्रभुणा मम नवद्वीपप्रत्यागमनसमये उक्तं—मन्नाम्ना मातुश्चरणयुगलं धृत्वा इत्थं वद—"तव स्मरणमात्रम् अत्रत्योऽपि अहं भवच्चरणयुगलं वन्दे। तव इच्छामात्रं तव स्वहस्तपक्वं व्यञ्जनादिकं भुञ्जे। मम नीलाचलवासोऽपि भवदाज्ञया एव स्थिरीकृतः। वस्तुतः, त्वत्सकाशमेव सर्वदास्मि, त्वयि निलीनोऽहं वत।"

शचीदेवी—राधासनाथः श्रीकृष्णः पुत्रस्य मे निरन्तरं कल्याणं विदधातु।

जगदानन्दः—मातः! महाप्रसादो गृह्यताम्!

शचीदेवी—अस्मिन् विषये श्रेष्ठाधिकारो मम जीवनशतगुणाधिकप्रियायाः परमकल्याण्या विष्णुप्रियायाः। तामत्र आह्वयामि। मातर्विष्णुप्रिये! विष्णुप्रिये! किन्तु कथं न सा प्रत्युत्तरं ददाति? भवतु, पश्यामि।

[उभौ निष्क्रान्तौ]

[दृश्यान्तरम्। प्रविशति शचीमाता—विष्णुप्रिया भूमौ मूर्च्छिता आस्ते]

शचीमाता—[अश्रूणि निषिच्य] अहो कष्टम्? पुत्रस्नेहातुरा एतावत्कालपर्यन्तम् अहं बहिरेवासम्। इतश्च पतिविरहजर्जरिता वाष्पवेगाकुलिता झञ्झावेगात् कोमलवल्लरी इव भूमौ पतिता

विष्णुप्रिया। मन्ये जगदानन्देन सह मम भाषणं श्रुत्वा पतिस्मरणाकुला मूर्च्छामापन्ना।

[उपसृत्य] विष्णुप्रिये ! विष्णुप्रिये ! पश्य महाप्रसादः त्वदर्थं संप्रेषितो विश्वम्भरेण। एहि, मातः, गृहाण। (उच्चैः रोरुद्यमाना) मातर्विष्णुप्रिये ! वृद्धाम, अतिवृद्धां श्वश्रूं त्यक्त्वा त्वं कुत्र गच्छसि ? विश्वम्भरेण तव हस्ते अहं न्यस्ताऽस्मि। मम जीवद्दशायां त्वं मां परित्यज्य कुत्र गमिष्यसि ?

(विचिन्त्य) किं करोमि ? मम विष्णुप्रिया भिषग्वर्याणां चिकित्सायाः सर्वथा बहिर्भूता। नहि साधारणचिकित्सया कोऽपि भविष्यति फलोदयः। तत्, आह्वयामि अमिताभां काञ्चनां च। तत् सखीद्वयमेव अस्या रोगस्य औषधं जानाति। [उच्चैः] काञ्चने ! अमिताभे !

[त्वरितं प्रविशतः अमिताभा काञ्चना च]

काञ्चना – [विष्णुप्रियायाः शिरः स्वाङ्के निधाय स्वल्पतोयधारया मस्तकं प्रक्षाल्य च]

सखि विष्णुप्रिये ! कथमीदृशीमवस्थामापन्नासि ? (सरोदनम्) अहो कठिनीभूतोऽस्या देहबन्धः, श्वासप्रश्वासौ सम्यक्तया स्थगितौ। किं करोमि ?

अमिताभा—ईदृश्यां कठिनायाम् अवस्थायां श्रीकृष्णचैतन्य-नाम एव केवलौषधिः। नान्यत् भेषजं कार्यकरि भविष्यति। ततः सर्वे मिलित्वा तत् नाम उच्चैः करवाम।

जय श्रीकृष्ण चैतन्य जय जय जय
जय श्रीकृष्णचैतन्य जय जय जय
जय विश्वम्भर प्रभो जय जय जय
जय जय जय—जय जय जय
विश्वम्भरप्रभो जय जय जय।

अमिताभा—अहो ! आनन्दः, प्रियसखी मे प्रत्यागत-चेतना इव लक्ष्यते ।

विष्णुप्रिया—(चक्षुरुन्मील्य) काञ्चने ! किं संघटितम् ? कथं रोदिषि ?

(श्वश्रूमवलोक्य)—जननि ! कोटीजन्मसाधनाफलस्वरूपिणि जननि, परमादरिणि जननि मे - मातः ! कथं वा भवत्यपि रोदिति ?

काञ्चना—त्वयैव मूर्च्छामापन्नया वयमेतादृशीम् अवस्थां नीताः । तत् यातु । पश्य ! महाप्रभुणा प्रेषितः पुरीधामतः त्वदर्थं महाप्रसादः श्रीजगदानन्दपण्डितेन ।

विष्णुप्रिया—सखि ! देहि मह्यम् । (शनैः शिरसि निधाय) अपि माता मे प्रसादं गृहीतवतो ? जननि ! भवती प्राथम्येन गृह्णातु श्रीमहाप्रसादम् । पश्चादहं ग्रहीष्यामि ।

शचीदेवी- -अहो ! सर्वावस्थासु नियमकुशलता सेवादक्षता च कल्याणीयाया विष्णुप्रियायाः । यत् सत्यम् ,

श्वशुरचरण-श्वश्रूमात्रोर्नितान्तवशंवदा
मधुरमधुरालापा हास्योज्ज्वला विनयान्विता ।
स्वसुखविरता सेवादक्षा रता पतिसेवने
जगति तनयात् कन्यायाश्च स्नुषा हि गरीयसी ॥ ११३ ॥

[परमं स्नेहं प्रकटय्य विष्णुप्रियाया मस्तकोपरि हस्तं संप्रसार्य]

मातः विष्णुप्रिये ! तवाभिमतानुसारेण गृह्णामि श्रीमहाप्रसादम् । विश्वकल्याणमयि मातः ! चिरायुष्मती भव ।

[ईशाननागरः प्रविशति]

ईशाननागरः—[स्वगतम्] दिष्ट्या बहोः कालादनन्तरं जननी विष्णुप्रिया चक्षुषोर्गोचरीभूता । किन्तु भृशं कातरा लक्ष्यते । [प्रकाशं] मातः शान्तिपुरतः समागतः श्रीहरिदासठक्कुरः ।

शचीदेवी—त्वरितं तमत्रानय। विष्णुप्रिये, काञ्चने, अमिताभे! यूयमन्तर्गच्छत!

(अन्तर्गतासु तासु ईशाननागरः हरिदासेन सह प्रविशति)

ईशाननागरः—अयमत्रागतः।

हरिदासः—(शचीदेवीं प्रणम्य) महाप्रभुसम्पर्कात् विश्वस्य जननीं परममङ्गलमयीं वन्दे।

शचीदेवी—सर्वं ते कुशलम्? कथमास्ते आचार्य-प्रभुः? सीता देवी च?

हरिदासः—सर्वं तत्र कुशलं, मम च। किन्तु भृशम् अहं पुरीधामगमनाय उत्कण्ठितोऽस्मि। अद्वैतप्रभोरादेशात् भवत्या अपि अनुमोदनलाभार्थमागतोऽस्मि।

शचीदेवी—तात! सर्वं वृत्तान्तं प्राथम्येन ज्ञास्ये। पुरीधामतः सौभाग्यात् समागतो जगदानन्दोऽपि। युवां भोजनादिकं कृत्वा विश्रामं कुरुतम्। श्रीकृष्णप्रसादात् सर्वं शुभं जायेत। विष्णुप्रियया सार्धमहमेतद्विषयकमालपनमपि करिष्ये। तस्या अभिमतमेव सर्वथा युष्माभिः वरणीयम्। शुभं शुभं, निखिलजगतः शुभं भवतु।

(समाप्तं पञ्चमाङ्कस्य पञ्चमं दृश्यम्।
समाप्तः पञ्चमः अङ्कः॥)

षष्ठः अङ्कः

प्रथमं दृश्यम्

(नीलाचलधाम्नि हरिदासः)

(प्रविशतो महाप्रभुः कश्चन भक्तश्च)

महाप्रभुः—सुखं यथास्थानं सन्निवेशिताः परमभक्ताः शिवसेनादयः साम्प्रतमेव वङ्गदेशात् समागताः। किन्तु कुत्र मे प्रियो हरिदासः ?

भक्तः—देव ! हरिदास आत्मानं जन्महेतुना अशुचिं मन्यते। ततः नात्र अस्माभिः सह समागतः। तेन बहिः राजपथे स्थीयते।

महाप्रभुः—तत् तस्य दर्शनाय मयैव गन्तव्यम्।

एष एव जगतो नियमः—

ये पूताः स्वत एव तीर्थसलिलाद् वह्नेश्च वायोस्तथा
ते स्वीयामपवित्रतामविरतं संस्मृत्य शोचन्त्यहो।
संभूताः खलु ये न पुण्यसरणेः पान्थाः क्वचिज्जीवने
ते पूताः सुतरां वयं वयमिति प्रोद्घोषयन्ति स्फुटम्॥ ११४॥

यस्मात् पवित्रतरं किमपि नास्ते, न गङ्गातोयं नान्यत् किमपि वा स एव आत्मानं शुद्धिहीनं मन्यते। अन्ये तु क्षीणपुण्या जना आत्मनो विशुद्धतमान् मन्यन्ते।

(ततः प्रविशति भक्तो हरिदासः अन्यो भक्तश्च)

भक्तः—देव ! एष गौडागतो हरिदासः राजपथे दण्डवत् शयान आसीत्। मया बलादानीतोऽपि नासौ गृहान्तः प्रवेष्टु मिच्छति।

महाप्रभुः—(तमुपसृत्य) आगच्छ हरिदास, कथं बहिस्तिष्ठसि ?

हरिदासः—(दण्डवत् प्रणम्य) अधमस्य प्रणामाञ्जलिं गृह्णातु देवः।

(महाप्रभुर्हरिदासमुत्थाप्य आलिङ्गति)

हरिदासः—(महाप्रभोः पादयोः पतित्वा) देव ! क्षमस्व। मा मा स्पृश माम्, सर्वथाऽस्पृश्योऽस्मि। मा मत्स्पर्शेन पापं ते भूयात्।

महाप्रभुः—(पुनरपि आलिङ्ग्य) हरिदास ! तव स्पर्शनं मे आत्मन एव पवित्रतावर्धनाय। त्वद्वत् पावित्र्यं नास्ति मयि। मुहुर्मुहुः त्वं सर्वतीर्थेषु स्नासि ; मुहुर्मुहुः च करोषि यज्ञं तपो दानञ्च। आजीवननिरन्तर-वेदपाठफलं ते करतलगतमेव । तस्मात् द्विजन्यासिनोऽपि त्वं पवित्रतरः।

हरिदासः—देव ! यथाऽहं प्रत्यहं भवद्दर्शनं प्राप्नुयां तथैव विधीयताम्।

महाप्रभुः—साम्प्रतमदूरस्थिते काशीनाथमिश्रस्य उद्याने त्वं गच्छ। यथा तत्रैव मद्दर्शनोचितस्थाने तव कुटीरं निर्मीयते तथैव अहं विधास्ये। तव भोज्यं च प्रत्यहं मत्स्थानात् संप्रेषयिष्यामि।

हरिदासः—अहो ! सौभाग्यम्। प्रत्यहं महाप्रभोः संदर्शनं भविष्यति, इतः सौभाग्याधिक्यं किं स्यात् ? गदाधरगोस्वामिनो भागवतपाठं श्रोष्यामि, जगन्नाथस्य रथसमीपे नृत्यं करिष्यामि, उच्चैर्हरिनाम प्रतिक्षणं करिष्ये।

महाप्रभुः—तव वासस्थानमिदम् अक्षयपुण्यहेतुकं भविष्यज्जनानां कृते भविष्यति। कोटीकोटीनामजपस्थानं सिद्धपीठस्थानमिति कः सन्देहः। [१]

हरिदासः—तव वासस्थानसन्निकर्षादस्य स्थानस्य गौरवम् आचन्द्रदिवाकरस्थायि भविष्यति।

महाप्रभुः—तव भक्तिः सर्वथाऽतुलनीया। सर्वत्रैव त्वं प्रभुं पश्यसि। त्वादृशे भक्ते जने एतत् सर्वथा युज्यते। सुखं तिष्ठ ; गम्भीरामन्दिरं यामि। स्वरूप-दामोदर-रामानन्दादयो नाम रसास्वादनाय तत्र अपेक्षन्ते।

हरिदासः—प्रभो ! कोटिशः भक्तिः प्रणामान् मे गृहाण।

---

(१) स्थानमिदं सिद्धबकुलस्थाननाम्ना साम्प्रतं प्रसिद्धमास्ते। अत्रैव हरिदासप्रभुः विंशतिवर्षाणि न्यवसत्।

षष्ठः अङ्कः द्वितीयं दृश्यम्

[सनातन-हरिदासयोरानन्द-विसंवादः]

[स्थानं पुरीस्थ- हरिदासकुटीरम्]

[ततः प्रविशतः सनातनो हरिदासश्च]

हरिदासः—मथुरानिवासी द्वारकाधीशसहचरः नमस्य एव भवान् अस्माकम ।

सनातनः - भवान् प्रणम्यतरो महाप्रभोः सततसान्निध्यात् । द्वापरलीलाचतुरो भगवान् कलौ श्रीकृष्णचैतन्यरूपेण स्वयम् अवतीर्णस्त्वामेव श्रेष्ठं भक्तं मन्यते। तस्मात् सर्वथा त्वम् अतुल-सौभाग्याधीश्वर एव ।

हरिदासः—भक्ताधमोऽहम् । किन्तु प्रभुः स्वयं "त्वद्देहं ममैव धनम्" इति सर्वदा वदति। अत एव अतुलनीय-सौभाग्यं ते।

यत् कार्यं प्रभुः स्वयं कर्तुमपारगः तत् कार्यं मथुरास्थेन भवता संसाध्यते । भक्तिसिद्धान्त-प्रचार एव महाप्रभोर्नित्याभिप्रेतः। प्रचार-व्यापार-सुनियामकः प्रभोरेकान्ततः अन्तरङ्गमस्ति भवान्।

सनातनः—नहि भक्तप्रवर हरिदास, नहि ! बहुसाधना-फलेन प्रभोः सन्निकर्षे वसति भवान् । किं च नामप्रचार एव महाप्रभोः वर्तमानावतारस्य महत्तमं कर्म । तत्र भवतः पार्श्वमपि उपेयाद् ईदृशो जनो भूभारतयोः नास्ति ।

प्रतिदिवसमुच्चैः त्रिलक्षनाम-जपनम्। सवदा सर्वथा नाम-जप-महिम-प्रचारणं—न केवलं तथा आत्माचार-प्रचारयोरभेद-साधन-पूर्वक-नाम-महिम-प्रचारणम्—एतत् सर्वयुगदृष्टि-क्रमेण अपि अघटित-पूर्वमेव मया विचिन्त्यते। आचारः प्रचारश्च कार्यद्वयं त्वयि सममेव व्यवस्थितम्—तस्मात् आर्याणां त्वम् आर्योऽसि, सर्वेषां गुरुश्च असि।

हरिदासः—सनातन ! अहमधमाधमः महाप्रभोः कृपया जीवामि। न जाने किं मेऽभविष्यत् यदि परमदेवताऽसौ परमानुग्रहेण मह्यं स्वीयवासस्थानाददूरे स्थानं नादास्यत्। महाप्रभुश्रीचरणकमलेभ्यो नमः।

षष्ठः अङ्कः—तृतीयं दृश्यम्

(पुरीधाम्नि महाप्रभोरिष्टगोष्ठी)

(प्रविशतो महाप्रभुर्हरिदासश्च)

महाप्रभुः—हरिदास! कथं समुद्धारो भविष्यति जगतः पापरतानां जनानाम्।

हरिदासः—प्रभो "हा राम" इति पदोच्चारणात्, नामाभासेनापि सिद्धेरवश्यंभावित्वात्।

महाप्रभुः—किन्तु हरिदास! सर्वेऽपि जना मुक्तिं प्राप्य जगत् त्यजन्ति चेत् ब्रह्माण्डं स्याज्जीवशून्यम्। तादृशी अवस्था तु भीतिप्रदा।

हरिदासः— भगवन्! निगूढां ते लीलां बोद्धुं के शक्नुवन्ति? तथापि मन्यते मया—प्रेषिताः सन्तु नाम जना वैकुण्ठं मुक्तिमापन्नाः। भूयोऽपि जीवा उत्पत्स्यन्ते, विश्वब्रह्माण्डं च पूर्णं करिष्यन्ति—यथापूर्वं तथा परम् एवमेव भविष्यति।

महाप्रभुः—अस्माद् हेतोस्त्वं मे समालिङ्गनभाजनम्।

(महाप्रभुर्हरिदासमालिङ्गति)

अन्यदपि आस्ते मे कथनीयम्। सनातनो मह्यं देहं प्रदाय मां तस्य पुनः प्रदानं याचते; तन्न युक्तम्। अस्मिन् विषये त्वमपि मे सहायको भव। दद्रुदुष्टे देहे मे शान्तिबाधकं किमपि नास्ति, विशेषतः भक्तजनस्य। कथं सनातनस्यास्मिन् विषये सङ्कोचः? सन्न्यासिनो जनस्य यथा पङ्के तथा चन्दने समदृष्टिः स्यात्।

हरिदासः—महाप्रभो! अत्रास्ते मे वैमत्यम्। मादृशमपि जनं यो महाप्रभुः पादपद्मे स्थापयति तस्य दया एव सर्वत्र बलवत्तमा। दृष्टेः भेदाभेदयोः प्रश्नो नास्ति।

महाप्रभुः—(विहस्य) हरिदास ! यूयं मे सन्तानसदृशा इति न वा ?

हरिदासः—एतद्विषये कः सन्देहः ।

महाप्रभुः—यथा जननी सन्तानानां सर्वभारग्रहणक्षमा, तथाहमपि । माता कदापि देहक्षतादिहेतोः पुत्रं न दूरे करोति; वस्तुतः—एतादृशाय तनयाय एव मातुः सेवा उत्कण्ठा च समधिकतरा । मातृरूपेण अहं भक्तसमाजं जगच्च परिपालयामि । हरिदास ! सृष्टिसंरक्षणे मातृ-हस्त एव प्रशस्ततमः !

एवं सनातनस्य कण्डूशोणिताप्लुतदेहो मे विशेषतः सेवाभाजनम् ।

हरिदासः—भागवती कृपा ईदृशी एव ।

महाप्रभुः—हरिदास ! भक्तदेहं कदापि प्राकृतं मा गणय । असौ ध्रुवमप्राकृतः चिदानन्दमयश्च ।

हरिदासः—देव ! इयं ते शिक्षा जगति विशेषफलाधायिका भविष्यति ।

महाप्रभुः—सर्वे मे भक्ताः सुखिनो भवन्तु । ॐ हरे कृष्ण ।

(षष्ठाङ्कस्य तृतीयं दृश्यं समाप्तम्)

(समाप्तश्च षष्ठः अङ्कः)

सप्तमः अङ्कः—प्रथम-दृश्यम्

हरिदासप्रभोर्निर्याणम्।

(भाद्री शुक्ला त्रयोदशी तिथिः)

ततः प्रविशतः गोविन्द-हरिदासौ

स्थानं सिद्धवकुलतरोरधस्तात् हरिदासस्य कुटीरम्

हरिदासः—अहो! वृद्धे वयसि जराग्रसनात् नाहं शक्नोमि साम्प्रतं मत्प्रतिज्ञानुसारेण प्रतिदिवसं त्रिलक्षसंख्यक-हरिनाम-जपनं कर्तुम्। यथा तथा भवतु—त्रिलक्ष-नामजपनं मयाऽवश्यमेव करणीयम्।

गोविन्दः—प्रभो! महाप्रसादो महाप्रभुणा प्रेषितः, गृह्यताम्।

हरिदासः—महाप्रसादं नाद्यत्वे गृह्णामि, संख्याजपो मे नाधुना शेषं यातः। किन्तु कथं वा महाप्रसादं नाद्रियेे। एवं भवतु—कणमात्रं ग्रहीष्यामि।

(इति सस्तुतिकं प्रसादकणं गृह्णाति। गोविन्दो निष्क्रान्तः)

हरिदासः—(सिद्धवकुलतरुमुद्दिश्य) तरो पित्रधिक सिद्धवकुल! —महाप्रभोर्दन्तमार्जनदारुखण्डात् पुनर्जीवनमाप्तस्त्वं सुशोभित-शाखोपशाखः मह्यमधमाधमाय यावज्जीवं स्वयं महाप्रभुरिव आश्रयं दत्तवान्। अद्य जीवन-दीपनिर्वाणस्य पुरोभागे भवन्तं साष्टाङ्गं वन्दे। [इति साष्टाङ्गं प्रणमति]

स्थित्वा सुखेन सुतरामुटजे त्वदीये
नीता मया यदिह विंशतिवर्षकालाः।
यद्वीक्षितोऽनुदिवसं स महाप्रभुस्तद्
भूयाच्छिवं वकुल ते मुकुलोद्गमानाम् ॥११५॥

अहो इच्छामृत्योरपि सर्वान् विहाय अपरिचिते पथि गच्छतो वैक्लव्यमिवानुभवति मे अन्तरात्मा, यतः प्रकृतिम् अपि मत्प्रयाण-दुःखितां संभावयति। तथाहि—

आच्छाद्य मेघवसनेन नभोऽपि वक्त्रं
वर्षाच्छलेन करुणं बत रोदितीव।
पत्राग्रतः स्खलितवारिदवारिबिन्दु-
रेखोऽपि केसरतरुस्त्यजतीव चास्रम् ॥११६॥

(ततः प्रविशति महाप्रभुः)

महाप्रभुः—(स्वगतं)

जानेऽहं हरिदास एष न चिरान्निर्याणमापत्स्यते
नाहञ्चापि ततः परं बहुदिनं स्थास्यामि भूमण्डले।
एवं सर्वमिदं करामलकवत् स्पष्टं विजानन्नपि
प्रारब्धं विषयं समं परिकरैर्निष्पादयाम्यज्ञवत् ॥११७॥

सुहृदयं जननान्तरसञ्चितो
वितनुते मयि कामपि हृद्यताम्।
भजन-कीर्तन-नामरसास्पदं
न हरिदासमृते मम जीवनम् ॥११८॥

(प्रकाशं) हरिदास! कणमात्रं महाप्रसादं त्वं गृहीतवान् इति गोविन्देन मत्सकाशे उक्तम्। अपि शरीरं ते अस्वस्थतां भजते? सततमेव मया कथितं—मदर्थमेव तव जीवनम् अवश्यं रक्षणीयम्।

हरिदासः—देव! सत्यां तव कृपायां कथं मे दौर्भाग्यं जायेत? अधमाधमस्य निन्द्यकलेवरस्य मे शरीरं त्वत्प्रसादात् सुस्थमेव। महाप्रभो! तवैव आशीर्वादै रौरवादहं वैकुण्ठमिव नीतोऽस्मि। भगवतो भवतोऽशेषकृपाभाजनमहं न जानामि

किमपि कष्टम्। किन्तु यस्मात् कष्टात् कष्टतरम् एकमपि नास्ति भवितुमर्हति वा, तदेव दूरे कर्तुमहं यतमानोऽस्मि।

महाप्रभुः—हरिदास! का कथा ते हृदये वर्तते? निःशङ्कं मां ब्रूहि।

हरिदासः—शिव शिव, महाप्रभो! स्पष्टं ब्रवीमि यदास्ते हृदये मम। नाहं ते वियोगव्यथां सोढुं समर्थो भविष्यामि। अनुभूतिरद्यत्वे मे इयं जाता एष एव मे प्रकृष्टः समयः संसारपारावारपरपारगमनाय। तवैव चरणयोर्मस्तकं निधाय, तवैव वदनेन्दुसुधाम् आपरितोषं निपीय, तव सन्निधौ तव श्रीपूतनाम यथेच्छं जिह्वया उच्चार्य, अहं मानवजीवनस्य सर्वसार्थक्यं भगवच्चरणप्राप्तिमिच्छामि इति। देवदेव! मा अस्मिन् विषये त्वं बाधा भव। त्वत्सकाशे इयमेव मे ऐकान्तिकी प्रार्थना। त्वद्विहीनं जगत् नाहं कदापि द्रक्ष्यामि, कदापि कदापि न।

महाप्रभुः—हरिदास! भक्तवाञ्छापूरणमेव मे स्वाभाविको धर्मः। भक्ति-सम्राजस्ते वस्त्राञ्चल एव भगवान् सर्वदा सर्वथा बद्ध आस्ते। तथापि त्वमेव मे वक्षःपञ्जरास्थि, त्वमेव मे निःश्वसितस्वरूपमिति विचिन्त्य विमनायमानोऽस्मि।

हरिदासः— तत् सर्वं भवतः, मम गुणापेक्षि कदापि न।

त्रातो न केवलमिहैव भवे त्वयाऽहं
लीलासु तावदपरासु तथैव गुप्तः।
विप्राधिकारकलनादि महोच्चभाग्यं
किं किं न मेऽत्र घटितं तव हि प्रसादात्॥११९॥

यस्य प्रभो तव विलोकनमन्यमर्त्यै-
रेकान्तदुर्लभमनर्जितपुण्यभारैः।
तं त्वां निरन्तरमहं प्रविलोकये यद्
धन्यस्ततः क इह भूमितलेऽस्ति मत्तः॥१२०॥

अहं ध्रुवं जानामि—सत्यमहं भक्ताभास एव; मत्तो गुण-गरिष्ठाः कोटिभक्ताः ते राजन्ते। तव धर्मस्य परिपोषणं परिरक्षण-संविधानं च ते एव करिष्यन्ति।

महाप्रभुः—(स्वगतम्)

भक्तस्येच्छा कथमिव मयैकान्तिकी नानुमोद्या
मित्रस्यैवंविधगुणवतो विप्रयोगोऽप्यसह्यः।
यद्वा तद्वा भवतु शतधा दीर्यतां हृत्प्रदेशः
शेषेच्छायास्तदपि भवतान्मित्रवर्यस्य पूर्तिः ॥१२१॥

(हरिदासमुद्दिश्य प्रकाशं)

ईदृशी बलवती तव इच्छा चेत्, नाहं तव पथि बाधा भविष्यामि।
हरेर्नाम विजयताम्! मधुसूदनस्य श्रीकृष्णस्य इच्छा विजयताम्॥

हरिदासः—

नाहं प्रार्थी विमुक्तेजनिमरणभयात् किन्तु जन्मान्तराणां
येषु त्वद्दासदासस्तव च परिकरोच्छिष्टभोजी सदा स्याम्।
प्रेमोन्मत्तो धरायां नियतमवतरिष्याम्यहं तावदस्यां
भक्तेष्वेकोऽपि यावद् धरणितलगतः क्लिश्यते वैष्णवेषु ॥१२२॥

महाप्रभुः—(करुणकरुणं दृष्ट्वा) भक्तवाञ्छा विजयताम्।

(सप्तमाङ्कस्य प्रथमं दृश्यं समाप्तम्)

सप्तमः अङ्कः द्वितीयं दृश्यम्

[हरिदासस्य अन्तिमो दिवसः]

स्थानं—हरिदासकुटीरप्राङ्गणम्

(प्रविशन्ति हरिदासः, महाप्रभुः, वक्रेश्वरपण्डितः, स्वरूपगोस्वामी, राय-रामानन्दः, सार्वभौम-भट्टाचार्यः, अन्ये च भक्ताः)

महाप्रभुः—(स्वगतम्) हन्त भो !
शून्यं पश्याम्यधन्यो निखिलमपि जगत् निष्फलं कृष्णनाम
प्राणान् शल्यायमानान् सकलसहचरान् भावये शोचनीयान् ।
कार्ये कस्मिन्नपीच्छा न भवति चलतो नापि पाणी च पादौ
निर्याणं सन्निकृष्टं प्रियतमहरिदासस्य संचिन्त्य चित्ते ॥ १२३ ॥

स्वरूपगोस्वामी—भो भ्रातृवर्या भक्ताः ! अस्माकं सर्वेषां मूर्धनि स्थितस्य स्वेच्छामृत्योरस्य हेतोः अद्यत्वे युष्माभिः अश्रुसेकः सर्वथा निवारणीयः । एतादृशस्य महात्मनः अहर्निशमुच्चैर्हरिनाम-जपन-रतस्य न कदापि मरणमास्ते । आ जन्मपरिग्रहसमयात् अस्य वदने हरिर्नामाकारेण सर्वदा नृत्यति ; जीवनस्य प्रतिमुहूर्तमेष महात्मा ऐशीं कृपामाश्रित्य द्वाविंशतिहट्टस्थानेषु यथा वेत्राघात-जर्जरितोऽपि हरिनाम न त्यक्तवान्, तथा हरिरपि स्वभक्तसंरक्षण-विधौ सर्वान् प्रहारान् स्वदेहे एव अगृह्णात् । प्रतिमासं कोटीनाम-जपनैर्हरिं धराधाम एष एव आनयत् ।

हरिदासः—गोस्वामिप्रभो ! विरम विरम दासानुदासस्य चरित-कीर्तनात् । महाप्रभोः कृपैव परं बलं, न केवलं मम सर्वेषामेव । तस्मात् महाप्रभुचरितमेव विवृणु, तदेव विवृणु, तत् श्रोतुमिच्छामि अन्तिमसमये विशेषेण ।

महाप्रभुः—त्वादृशानां कीर्तिरेव मम कीर्तिः, तत्र पार्थक्यं किमपि नास्ति । तदेव मम प्रभूतसुखकारणम् ।

हरिदासः—महाप्रभो ! मदग्रत एव उपविश। मम वक्षसि तव श्रीपादपद्मं धारय। निष्पलकनेत्राभ्यां तव वदनारविन्द-माधुर्य-सुधाम् अहं पास्यामि। सर्वे भक्ता मह्यं चरणरजांसि ददतु।

महाप्रभुः—सर्वैरुच्चैर्हरिनाम क्रियताम्।

सर्वे—नमो नारायण हरे नमो नारायण हरे।

महाप्रभुः—जयो दीयतां भक्तश्रेष्ठाय हरिदासाय।

(वक्रेश्वर-पण्डितो नरीनृत्यते)

सर्वे।

जय जय जय जय हरिदास जय
जय जय जय जय महाप्रभो जय—
गौरहरे जय
जय जय जय जय हरिदास जय
जय जय भूयो भूयो हरिदास जय
जय जगन्नाथ जय
जय महाप्रभो जय

महाप्रभुः

प्रेमोन्मत्तः प्रणयमधुरो वैष्णवैकान्तसेवी
श्रद्धाशुद्धोऽविगणितविपत्पात-पूतान्तरात्मा।
नाम्नां कोटेर्जपननिरतः श्रद्धया योऽनुमासं
प्राप्तो लोकान्तरमहह मे प्राणभूतः स बन्धुः ॥१२४॥

अघटितं घटतेऽद्य किमहो स्वरूप रामराय।
समप्राणो हरिदासो मां कथं त्यजति चिराय ॥१२५॥
शून्यं मम धराधाम
श्रावयेत् को हरिनाम
मम सुखसङ्गं करोति भङ्गं श्रीकृष्णरायः ॥१२६॥

कृष्णनामगीतपरः
कोटीभक्तसहचरः
प्रहारजर्जरो मार्जनकातरो याचते कः कुशलाय ।।१२७।।
कृष्णनामप्रेममत्तः
जीवहितदत्तचित्तः
प्रेमभृत्यः परोन्मत्तः कोऽन्यो यतेत परोन्मादाय ।।१२८।।
किं करोमि कुत्र यामि
कुत्र मे प्रियमाप्नोमि
कतमदोषात् कृष्णरोषाद् भवामि निःसहायः ।।१२९।।
कुत्र स मे हरिदासः
प्रयामि शतप्रयासः
लभेय यत्र मम त्यागासहं प्राणरक्षणाय ।।१३०
याहि सिन्धुतीरेऽथवा वकुलाजिरे ! स्वरूप रामराय ।
नीलसिन्धुनीरे कृतस्नानो रे कस्मै यामि प्रायः ।।१३१
श्रीजगन्नाथ-श्रीमहाप्रसाद-परितृप्त-हरिदासाय ।
सिद्धवकुलतले देहि पुण्यफले श्रीभोगं कृतजपाय ।।१३२
भक्ताय हरिदासाय
गम्भीरा-चिरजपाय
देहि भोगं चिरप्रसादाय
गम्भीर-मित्राय
गम्भीरा-जपाय
देहि हरिदासाय
कुर्वाणाय नाम नित्यपुण्य-धाम मम कर्णविनोदाय ।।१३३

(समाप्तं सप्तमाङ्कस्य द्वितीयं दृश्यम्)

सप्तमः अङ्कः—तृतीयं दृश्यम्

[स्थानं जगन्नाथमन्दिरस्य सिंहद्वारम्]

[हरिदासस्य महानिर्याणानन्तरं महाप्रभोः खेदः अनुष्ठानानि च]

(प्रविशन्ति महाप्रभुः, स्वरूपदामोदरः, राय-रामानन्दः, वक्रेश्वर-पण्डितः, अन्ये च)

महाप्रभुः—भो भक्ताः ! युष्माभिः साक्षात् दृष्टं भक्तः कथं स्वेच्छामृत्युमवलम्बते। एतादृशभक्तानां सर्वमेव स्वेच्छाधीनम्। अनेन व्यसनेन बहोः कालात् सन्न्यासधर्मावलम्बिनो ममापि हृदयं द्विधा भिद्यते, देहबन्धः स्रंसते इव। न मनो वशीकर्तुमस्मि समर्थः।

आ बाल्यात् हरिनामजपपरायण एष महात्मा स्वीयजन्मपरिग्रहेण वसुन्धरामपि पावयामास। हरिनामसंप्रसारणाय नासीदस्य किमपि अदेयमकरणीयं वा। जगति निवसतः अपि अस्य मनः सर्वथा जगतो बहूर्ध्व स्वत एव व्यचरत्।

न जाने कथमेतादृशमकारणबान्धवं भक्तश्रेष्ठं विहाय प्राणान् धारयिष्ये।

क्व लब्धव्यस्तादृग् भजननिपुणो नामनिरतः
क्व वा लभ्यः प्रेम्णा गलितहृदयः कीर्तनपरः।
प्रचारार्थं नाम्नो निखिलभुवने दुर्जनकरे
शतं वेत्राघातानधितनु सहेताद्य कतमः॥ १३४

राय-रामानन्दः—प्रभो ! संसारत्यागी परमसन्न्यासी भवान् अस्य कृते समुद्रतीरे वालुकाभ्यन्तरे कवर-प्रदानादि यत् यदेव करणीयमासीत् अन्त्येष्टिक्रियाविषये, तत् सर्वमेव कृतवान्।

किं शोच्यते भगवता कृतमेव सर्वं
लोकान्तरं गतवतो यदिहास्ति कृत्यम्।
आ प्रोथनान्मृततनोर्विवरे धरण्याः
साकं मृदङ्गनिनदेन च कीर्तनेन॥ १३५

वक्रेश्वरपण्डितादीनां नर्तनकीर्तनैः पुरुषोत्तमधाम उच्चाहत-शब्दब्रह्मप्रपूरितमास्ते।

स्वरूपदामोदरः—एतस्य महात्मनः शून्यस्थानं न कदापि पूर्ण भविष्यति।

सत्यं धराऽस्य चरणाब्जपरागपूता
लोकाश्च धूतकलुषा हरिनाममन्त्रात्।
एतादृशाः सुकृतिनो बहुभाग्ययोगात्
प्रादुर्भवन्ति भुवने क्षणजन्मभाजः ॥१३६

महाप्रभुः—रायरामानन्द !—अतः परमावयोः गमनसमयः—स्पष्टमेव उक्तं ठक्कुरहरिदासेन—ममैव विरहासहनहेतोः त्वरितमेव तेन प्रस्थितं धराधाम्नः—मदर्थं स्वर्गसिंहद्वारं परिष्कर्तुम्।

स्वरूपदामोदरः—

प्रभो केयं वाणी वदनसरणेर्निःसरति ते
यया प्राणस्पन्दः सपदि ननु मन्दं प्रवहति।
विलीना यावन्नो न खलु हरिदासस्य विरह-
व्यथा तावद्धाता किमिदमतिघोरं घटयति ॥१३७॥

राय-रामानन्दः—मा इत्थं भण ! शतशतभक्ताः तव मुखारविन्दं निरीक्ष्यैव सुखं प्राणान् धारयन्ति। श्रीवृन्दावने, नवद्वीपधाम्नि, पुरीधाम्नि, एवं सर्वत्र तव प्राणप्रियतमभक्तगणाः त्वद्वदनार-विन्दसौरभं दिशि दिशि आघ्राय स्वर्गीयानन्दान् निरन्तरं लभन्ते। त्वत्प्रचारितश्रीधर्मो महामहीरुह इव दिशि दिशि शाखाप्रशाखा विस्तार्य वरीवर्धते। वयसा नवीन एव भवान् कथम् अकाले अन्तिमकालं चिन्तयति ?

मग्ना हि शोकतिमिरे हरिदासयानाद्
भक्तास्त्वदास्य-शशिना वशिना ध्रियन्ते।
वृन्दावनादिषु जनास्तव पार्षदा ये
तिष्ठन्ति तेऽपि सततं तव दर्शनोत्काः ॥१३८॥

महाप्रभुः—रामानन्द ! तिष्ठतु नामैतत् सर्वम् । इदानीं श्रीहरिदासस्य पारलौकिककृत्ये मनो दीयताम् । इच्छाम्यहं तस्य पारलौकिकसुखार्थम् अद्यैव महोत्सवं कर्तुम् । द्रव्यसंग्रहे को विधिः स्यात् ? भवतु—जगन्नाथसिंहद्वारेऽद्य अहं हरिदासार्थं भिक्षां याचिष्ये । (उच्चैः)

वणिजोऽवधत्त मम याचनामिमाम्
अवधूत एक इह देहमत्यजत् ।
परलोकशान्तिमभिलक्ष्य साध्यते
स्वजनैस्ततोऽस्य महतो महोत्सवः ॥१३६॥

करे करण्डं परिगृह्य तस्माद्
भिक्षां यथार्हां भवतोऽद्य याचे ।
तस्यैव पारत्रिकमङ्गलार्थं
प्रदत्त किञ्चिद् यदि रोचते वः ॥१४०॥

(प्रतिजनं भिक्षां याचमानो महाप्रभुः)

जानन्तु भवन्तः यस्मात् कोऽपि जगति पवित्रतरो नासीत्—सोऽसौ महात्मा हरिदासः धराधाम त्यक्तवान् । अद्यैव तस्य आत्मनः परितृप्त्यर्थमहं महोत्सवानुष्ठानं करिष्ये । यथाशक्ति मह्यं किञ्चिद् ददतु ।

प्रथमविपणिकः—[स्वगतम्] अहो महाप्रभुः स्वयमेव अद्य भिक्षां करोति ! प्रभो ! सर्वमेव एतत् भवतः । तव मन्दिरे सर्वं नेष्यामि ।

द्वितीयः—भगवन् !

विपणिरियमशून्याऽनेकपण्यादिभिर्मे
सुखद-विविध-भोज्य-द्रव्य-सम्भारपूर्णा ।
यदि भगवदनुज्ञा जायते मात्रयापि
प्रभुचरणसरोजे सर्वमप्यर्पयामि ॥१४१॥

महाप्रभुः—(उन्मत्तवत् हुङ्कारं कृत्वा)

हे धरावासिनो मनुष्यस्थावरजङ्गमाः सर्वे शृणुत—अद्यैव भीष्मवत् स्वेच्छामृत्युं वृणुते स्म मे प्राणप्रियो हरिदासः। मदर्थमेव असौ जगति समागच्छत्, मम धर्मं प्रचार्य मम जीवनं फलपुष्पैः चिरसौन्दर्यमयं लावण्यप्रसादितं कृत्वा असौ सुदूरतमदेशं गतः—नराकारेण यस्मात् स्थानात् न कोऽपि प्रत्यावर्तते।

किन्तु किमहं करोमि मन्दभाग्यः। ईदृशस्य त्यागासहनस्य बन्धोः त्यागं कथम् अहं सहिष्ये। श्रीकृष्ण राधामाधव—कीदृशमेतत्?

[ततः प्रविश्य गायति कश्चन भक्तः]

श्रीकृष्णचैतन्यकष्टमहो जीवनान्तकारि।
प्रदीपः प्रभाहीनो व्योमचरो निष्पन्दनः
भालचन्द्रमोहीनो यथा शिवस्त्रिपुरारिः ॥१४२॥
नाद ओङ्कारदीनः सागरो वारिहीनः
निष्कौस्तुभः श्रीकृष्णो राधाचित्तहारी।
श्रीशचीस्नेहपुष्टोऽद्ध तद्धुङ्कारसुष्टः
श्रीहरिदासहीनस्तथा नदीयाविहारी ॥१४३॥
पापतापदूरकारी सर्वदुःखहारी।
भक्तगणप्रेमपुष्टो नवद्वीपहरिः ॥१४४॥
हरिदासकान्तिहीनः कान्तकान्तो हरिः।
राजतेऽद्य दुःखदीर्णो नदीयाविहारी ॥१४५॥

(कोऽपि भक्तः प्रविशति)

भक्तः—महाप्रभो! वाणीनाथपट्टनायकेन तथा काशीमिश्रेण पक्वानि पर्वतप्रमाणानि भोज्यद्रव्याणि समाहृतानि। तद्विरम्यतां देवेन भिक्षाटनात्।

महाप्रभुः—(भक्तगणमुद्दिश्य) तद् अहं स्वयं परिवेशनं करिष्ये।

स्वरूपः—भगवान् क्लान्तः । तस्माद्वयमेव परिवेशनादिकं करिष्यामः ।

महाप्रभुः—हरिदासार्थमेतत् मया करणीयमेव ।

स्वरूपः—तद् भवान् प्रारभताम् ।

महाप्रभुः—स्वरूप ! जगदानन्द-काशीश्वर-शङ्कर-प्रभृतीनाह्वय । तेऽपि सहायका भवन्तु ।

पुनः शृणुत भक्तजनाः सर्वे—अद्यत्वे ये जना अत्र समुपस्थिताः नृत्य-कीर्तन-विजयोत्सवदर्शन-भोजनादिव्यपदेशेन, तेषां सर्वेषामेव कृष्णप्राप्तिरवश्यमेव भविष्यति—हरिदासस्य शक्तिमाहात्म्यात् ।

स्वरूपः—वयं धन्याः स्मः । विजयतां भक्तिधर्मः

महाप्रभुः—अहो ! श्रीकृष्णः सानुग्रहम् एतत् महारत्नं मह्यं ददौ; तस्य इच्छया एव अद्य मे वक्षो जातं शून्यम् । एष आसीत् विश्वस्य शिरोमणिः, येन विहीना पृथिवी रत्नहीना जाता ।

भगवत इच्छा सर्वथा विजयताम् । सर्वे जयकारं ददतु—

जय जय जय हरिदास जय ।

हरिदास ! चिरं जीव ; आचन्द्रसूर्यं भक्तानां हृदयेषु जीविष्यसि । हरिदास ! पुष्पे सौरभमिव, दुग्धे धवलिमेव त्वं मयि सर्वदा भविष्यसि ।

स्वरूपः—एष एव भगवतो महिमा । इत्थं भक्तमहिमा च । स्वयं भवसागरतरणी भक्तान् स्वाभीष्टपदं प्रापयितुं समुपस्थिता भवति । स्वयं भगवान् निरन्तरं रोदिति भक्तजनसंदर्शनार्थम् ।

महाप्रभुः - (साश्रु-गद्गदकण्ठम्)

हरिदास ! तव पादस्पर्शेन धन्या जाता धरणी ; तव स्पर्शाद्हमपि अस्मि धन्यतमः । अद्य प्रभृति तव भक्तिः प्रवहतु नदी-कल्लोलेषु, वहतु च सा पवनगतौ । काननपुष्पेषु भवतु सा विकशिता, पक्षिकण्ठेषु ध्वनिता, पार्थिवरजःसु प्रतिकणमुल्लसिता ।

तवैव माहात्म्यात् निखिलस्य जगतः, भक्तानां सर्वेषां चिरकल्याणं भूयात्।

स्वरूप ! भक्तानां कृते किम् अन्यत् प्रियं कर्तुं शक्नोमि ?

स्वरूपः—देवदेव ! इतोऽपि प्रियमस्ति। तथापीत्थं भवतु (भरत-वाक्यम्)

जगदघदलदूर-संप्रेरणी
करुणाकरजलरोहि-मन्दाकिनी।
अभिनव-सुख-नित्य-संतोषिणी
सुमधुर-मधु-लोल-गौराभिधा ॥१४६

महिममयी सा धरणिलसित्री
स्थिरसुखसम्पत्-सततविधात्री।
अतल-भवाब्धौ विहितवहित्रा
जनयतु हर्षं कुसुमविचित्रा ॥१४७

(समाप्तं सप्तमाङ्कस्य तृतीयं दृश्यम्)

समाप्तश्चायं श्रीयतीन्द्रविमलचतुर्धुरीण-विरचितः
महाप्रभु-हरिदासम्नामाख्यः नाटकग्रन्थः ॥

महाप्रभु-हरिदास-नाटकस्य

श्लोक-सूची

श्लोकः	पृष्ठा	श्लोकसंख्या श्लोकः	छन्दः
अंहः संहरत्	१२	उद्धृत	
अघटितं घटतेऽद्य	७३	१२५	मात्रावृत्तम्
अत्र वसति सानन्दं	४	७	अनुष्टुप्
अपार्थिवी विमा नेत्रे	३६	७४	„
अपाला-मैत्रेयी	१६	३६	शिखरिणी
अमर्त्यसुलभेनोपा०	२८	५१	अनुष्टुप्
अर्चनेन हरेर्नाम्नो	४१	७८	अनुष्टुप्
अशनभूषणे	११	२७	मात्रा
अहं दासानुदासः	३७	७०	„
अहिंसा परमो धर्मः	५४	१००	„
अहे राजपुरुष	३५	५६	„
अहो तमोराजिच्चय	३७	६६	„
आच्छाद्य मेघवसनेन	६६	११६	वसन्ततिलकम्
आत्मनिवेदनं नाम्नि	४१	८३	अनुष्टुप्
इहपरसुखलिप्सुः	३२	५६	मालिनी
उत्तिष्ठ हरिदासो मे	४३	९१	अनुष्टुप्
एवं वत	१२	उद्धृतश्लोक	
एष हरिनामेश्वरः	३६	६५	मात्राच्छन्दः
एहि भक्तिकाये	२६	४७	„
ओङ्कारो ज्ञानसङ्गीत	७	१४	अनुष्टुप्

श्लोकः	पृष्ठा	श्लोकसंख्या	छन्दः
कठोरात् कठोरो	५	१०	भुजङ्गप्रयातम्
कमलाच्चहुहुङ्कारैः	२३	४१	अनुष्टुप्
कमलादपि कम्रतरा	५६	११०	तोटकम्
करे करण्डं	७७	१४०	उपजातिः
कर्णान्तपर्यन्तविसारि	२७	४६	उपजातिः
कारागारं वरागारं	३०	५४	अनुष्टुप्
कारागारनियन्त्रणां	२६	५३	शार्दूलविक्रीडितम्
किं करोमि	७४	१२६	मात्रा
किं शोच्यते	७५	१३५	वसन्ततिलकम्
कीर्तनेन हरेर्नाम्नो	४१	७७	अनुष्टुप्
कीर्तिदानन्दिनी	५०	६५	,,
कुत्र स मे हरिदासः	७४	१३०	मात्रा
कृष्णः प्राणाः	४६	६३	अनुष्टुप
कृष्णनामगीतपरः	७४	१२७	मात्रा
कृष्णनामप्रेममत्तः	७४	१२८	,,
क्लान्तोऽत्यन्तं	१५	३३	मन्दाक्रान्ता
क्व लब्धव्यः	७५	१३४	शिखरिणी
खेलत्त्वरणप्रमाः	२०	३७	मात्राछन्दः
गलत्काञ्चनसंदीप्ता	५०	६८	अनुष्टुप्
गुरु पापं त्वयं	१३	३१	,,
जगदघदल	८०	१४६	मन्दाकिनी
जय जय जय	३८	७३	मात्रा
जात्याऽसौ यवनोऽपि	४	८	शार्दूलविक्रीड़ितम्
जानेऽहं हरिदास एष	६६	११७	,,

श्लोकः	पृष्ठा	श्लोकसंख्या	छन्दः
जीवदेहरत्नाकर	३५	६०	मात्रा
ज्ञानञ्च भक्तिश्च	५६	१०८	इन्द्रवंश
तत्त्वकण्टकितं ज्ञानं	७	१४	अनुष्टुप्
तरणी भवाब्धितरणे	५६	१११	प्रमिताक्षरा
तलातल-रसातल	२६	४६	मात्रा
तेषु केचित्	२	३	अनुष्टुप्
त्रातो न केवलमिहैव	६०	११९	वसन्ततिलकम्
त्रितापदग्धसंसारे	१०	२६	अनुष्टुप्
दावानलाद् द्यूतसभा	४४	९२	इन्द्रवज्रा
दास्यभावं हरेर्नाम्नो	४१	८१	अनुष्टुप्
देव कुरु मयि कृपां	७	१६	मात्रा
द्वापरे मोहनो वेणू	४२	८७	अनुष्टुप्
धनी वा दीनो वा	८	१९	शिखरिणी
धन्यं भारतवर्षं	५४	१०२	मात्रा
धरित्री कालिमव्याप्ता	४२	८६	अनुष्टुप्
नवघनश्यामं नयनारामं	६	२०	मात्रा
न ह्यम्मयानि	१०		उद्धृत श्लोक
नाट्ये नियोजितं	३	५	अनुष्टुप्
नाद ओङ्कारदीन	७८	१४३	मात्रा
नामाचार्यहरिदासः	३७	७१	मात्रा
नामाचार्यो हरेर्दासो	२६	४४	अनुष्टुप्
नामात्मना ब्रह्म	३३	५७	उपजातिः
नायं पलायिता जातु	२८	५२	अनुष्टुप्
नारीं दीनां हीनां	७	१७	मात्रा

श्लोकः	पृष्ठा	श्लोकसंख्या	छन्दः
नास्ति कोऽपि भयलेशः	५४	१०३	मात्रावृत्तम्
नाहं प्रार्थी विमुक्तेः	७१	१२२	स्रग्धरा
नीरूपनिरञ्जन	२०	४०	मात्रा
पापतापदूरकारी	७८	१४४	मात्रा
प्रजापतेरवतार	३५	६२	मात्रा
प्रणमामि महाप्रभु	१	१	मात्रा
प्रतिध्वनिमयकुहु	२०	३८	मात्रा
प्रभो केयं वाणी	७६	१३७	शिखरिणी
प्रागेव सूर्योदयत०	१३	३०	इन्द्रवंशा
प्रेमोन्मत्तः	७३	१२४	मन्दाक्रान्ता
प्रोल्लसद्-रागरस	२०	३६	मात्रा
बन्धुवर कृष्णसर्पं	२५	४३	मात्रा
भक्तस्येच्छा कथमिव	७१	१२१	मन्दाक्रान्ता
भक्ताय हरिदासाय	७४	१३३	अनुष्टुप्
भक्तिपुष्पाञ्जलिं	४१	८४	„
भक्तिभावपरञ्ज्योतिः	४२	८५	अनुष्टुप्
भक्तिवाटिका	११	२८	मात्राच्छन्दः
भक्तिसुखं	१४	३२	„
भगवतः प्रसादेन	३	६	„
भज कृष्णं	४८	६४	„
भूतले लुठनात् प्रेमी	४३	६०	„
मग्ना हि शोकतिमिरे	७६	१३८	वसन्ततिलकम्
मत्प्राणमित्र	४३	८६	„
मया नीतः कालो	७	१८	शिखरिणी
महती भक्तिलता	२६	४५	मात्रा

श्लोक	पृष्ठा	श्लोकसंख्या	छन्दः
महाजनस्य माहात्म्यं	१०	१५	अनुष्टुप्
महानन्दो नन्दसुतः	३७	६८	मात्रा
महामेधा महाभूतिः	५०	६७	अनुष्टुप्
महिममयी सा	८०	१४७	कुसुमविचित्रा
यं तावदेको	२८	५०	उपजातिः
यथा मध्याह्नभास्करः	३५	६१	मात्रा
यमुनातटविहारि	२७	४८	मात्रा
यवनश्रीहरिदासो	१	२	मात्रा
यस्य प्रभो तव	७०	१२०	वसन्ततिलकम्
यावत्यस्तु विपद् घोरा	२६	५३ (क)	अनुष्टुप्
याहि सिन्धुतीरे	७४	१३१	मात्रा
ये पूताः स्वत एव	६३	११४	शार्दूलविक्रीडितम्
रक्तविद्युल्लताकारा	५०	६६	अनुष्टुप्
राधाजीवन भूतलं	६	१३	शार्दूलविक्रीडितम्
राधारमणं रसिकरञ्जनं	६	२३	मात्रा
लक्षभक्तपुरःसर	३६	६६	मात्रा
वणिजोऽवधत्त	७७	१३६	मञ्जुभाषिणी
वन्दनेन हरेर्नाम्नो	४१	७६	अनुष्टुप्
वरान् दास्यामि भक्तेभ्यो	४२	८८	अनुष्टुप्
विपणिरियमशून्या	७७	१४१	मालिनी
विश्ववाञ्छनं वत्सलाञ्छनं	६	२१	मात्रा
विषयसुखविरागतः	१८	३५	पुष्पिताग्रा
वेदादिषु	३३	५८	अनुष्टुप्
शिखिसुशेखरं	६	२२	मात्रा
शून्यं पश्यामि	७२	१२३	स्रग्धरा

श्लोकः	पृष्ठा	श्लोकसंख्या	छन्दः
शून्यं मम धराधाम	७३	१२६	मात्रा
शृणु भ्रातर्हरिदास	३७	६७	मात्रा
शोकसमाकुल	६	२४	मात्रा
श्रवणेन हरेर्नाम्नो	४०	७६	अनुष्टुप्
श्रीकृष्णचैतन्य-कष्टमहो	७८	१४२	मात्रा
श्रीकृष्ण तव नाम्नो	६	११	मात्रा
श्रीजगन्नाथ	७४	१३२	मात्रा
श्रीनाम नित्यद्युति	५६	१०७	इन्द्रवंशा
श्रीराधिकावर्णहरः	३३	६३	मात्रा
श्वशुरचरण	६१	११३	हरिणी
सकलं गरलं	५	६	भुजङ्गप्रयातम्
सख्यभावं हरेर्नाम्नो	४१	८२	अनुष्टुप्
सततमात्मासंयमिनः	५४	१०१	मात्रा
सताण्डवो हुहुंकारः	३८	७२	मात्रा
सत्यं धराऽस्य	७३	१३६	वसन्ततिलकम्
सत्ये युगे	५७	११२	इन्द्रवंशा
सद्वंशजन्मा	३२	५५	उपजातिः
सन्ध्याकुलाङ्गना	१५	३४	अनुष्टुप्
सर्वस्वरूपेषु परं	५६	१०९	इन्द्रवंशा
सुसारनिःसार	२	४	वंशस्थविलम्
सुहृदयं	६६	११८	द्रुतविलम्बितम्
सृष्टिरक्षणसंनिष्ठा	५०	६६	अनुष्टुप्
सेवनेन हरेर्नाम्नो	४१	८०	अनुष्टुप्
सोऽयं साधुजनोपभुक्त	११	२६	शार्दूलविक्रीडितम्

श्लोकः	पृष्ठा	श्लोकसंख्या	छन्दः
स्थित्वा सुखेन सुतरां	६८	११५	वसन्ततिलकम्
स्फुर्तितो नृत्यत	२५	४२	मात्रा
स्मरणं मधुरं	५६	१०६	तोटकम्
स्मरणेन हरेर्नाम्नो	४०	७५	अनुष्टुप्
हरिदासकान्तिहीनः	७८	१४५	मात्रा
हरिदासः साधुवरः	३५	६३	मात्रा
हरे तव नाम्नो	६	१२	मात्रा
हरेर्नाम परा कान्तिः	५५	१०४	अनुष्टुप्
हरेर्नाम महामुक्तिः	५५	१०५	अनुष्टुप्

Published by **Dr. J. B. Chaudhury** from Prachyavani Mandir, 3, Federation Street, Calcutta—9.
Printed by **Sri Ajit Banerji** at Bani Lekha Press, 7B, Ram Mohon Saha Lane, Calcutta—6.

महाप्रभु हरिदास-नाटकस्य

छन्दःसूची

INDEX OF METRES

The figures here refer to the number of verses.

अनुष्टुप् ३, ५,६, ७, १४-१५, २५-२६, ३१-३२, ३४, ४१, ४४, ५१-५२, ५३(क), ५४, ५८, ७४, ७५-८४, ८५-८८, ९०-९१, ९३-९४, ९५-९६, १००-१०३, १०४-१०५,

इन्द्रवंशा ३०, १०७-१०९, ११२,

इन्द्रवज्रा ९२,

उपजातिः ४९-५०, ५५, ५७, १४०,

कुसुमविचित्रा १४७,

तोटकम् ६, १०६, ११०

द्रुतविलम्बितम् १२८,

पुष्पिताग्रा ३५,

प्रमिताक्षरा १११,

भुजङ्गप्रयातम् १०,

मञ्जुभाषिणी १३९,

मन्दाकिनी १४६,

मन्दाक्रान्ता ३३, १२१, १२४,

मात्रावृत्तम् १, २, ११-१२, १६-१७, २०-२४, २७-२८, ३७-४०, ४२-४३, ४५-४८, ५९-६६, ६७-७२, १२५-१३३, १४२-१४५,

मालिनी ५६, १४१,

वंशस्थविलम् ४,

वसन्ततिलकम् ८९, ११५-११६, ११९-१२०, १३५-१३६, १३८,

शार्दूल-विक्रीडितम् ८, १३, २९, ५३, ११४, ११७,

शिखरिणी १८, १९, ३६, १३४, १३७,

स्रग्धरा १२२-१२३,

हरिणी ११३